

**ԱՐԵՒԵԼԱՀԱՅ ԵՒ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ
ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԻ
ՔՆՆՈՒԹԵԱՆ ՓՈՐՁԸ Յ. ՕՇԱԿԱՆԻ
ՄԱԹԻԿ ՄԵԼԻՔԽԱՆԵԱՆ ՎԷՊՈՒՄ**

ՍՈՒՐԷՆ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ
spyurksd@spyurk-center.am

Ականաւոր արձակագիր, գրականութեան պատմաբան, բարձրագիր, մտածող Յակոբ Օշականի (1883-1948) հարուստ ժառանգութեան մէջ կենսական ծաւալ են կազմում, այսպէս կոչուած, զուգակշիռները, որոնք գծուած են ազգային գրական երկու համակարգերի միջեւ¹: Նա ուրախ է, որ մրցակցութեան առողջ հովեր կան երկու աշխարհներում, աշխատում է բնական խանդալից վերաբերմունքից ձերբազատուել, երբ իբրեւ գիտնական՝ չափ է կարգում իր մօտեցումներին («Զուգակշիռ Արեւելահայ Եւ Արեւմտահայ Գրականութեանց», «Արեւելահայ Բանասիրութիւնը Եւ Էջմիածին. Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեան»): Եւ ընդհակառակը, ազատ յորձանք է տալիս զգացումներին, նախասիրութիւններին, երբ դիմում է նրանց գեղարուեստական նախահիմքերին (*Մաթիկ Մելիքխանեան*):

Յակոբ Օշականի *Մաթիկ Մելիքխանեան* վէպը մեր գրականութեան մէջ ունի ընկերային կեանքի մշակութաբանական քննութեան սուր յաւակնութիւն, ուր կարծես նախընտրութեան վիճարկելիութեան սկզբունքով կազմուած են արեւելահայ եւ արեւմտահայ երկու համակարգերի համադրական եւ հակադրական ելագծերը: Նրանք երբեմն ազգային համընդհանուր շահերի թելադրութեամբ մերձենում են, իսկ աւելի յաճախ՝ նոյն ժողովրդի կեցութեան, լեզուական եւ «աշխարհագրական» ճակատագրի, տիրու դասերի մասնալուծութիւնների գերակայ դարձած սկզբունքների բերումով յանգեցրել եւ յանգեցնում են յայտնի տարանջատութեան, որը, ընդունենք, առ այսօր յաղթահարուած չէ:

Վէպը գրուել է արձակագրի կիպրոսեան կեցութեան շրջանին (1926-34), աւելի ճիշդ՝ նրա երկրորդ շրջանում, երեսնականներից սկսած: Այդ միջոցը ճանաչուել է նրա ամէնից արգասաւոր ժամանակը՝ իւրատեսակ «բողիկեան աշուն»: Տարօրինակն այն է, որ վէպն առաջին անգամ տպագրուել է Պէյրութի *Բագին* ամսագրում միայն 1970ականների կէսերին, գրողի մահից տասնամեակներ անց, այն էլ՝ օչականագէտ Պօղոս

Մնապեանի անդուլ բնագրական աշխատանքի արդիւնքում: Յապաղումի նման «դաժան» օրինակը գրքերի հագուագիւտ ողբերգական ճակատագիրն է: Յաւօք, միայն Օշականի պարագային դա արտայայտուել է քանիցս. աւելի արտառոց փաստը միւս մշակութային վէպի՝ Մահակ Պարգեւեանի տպագրութեան պատմութիւնն է, որի հանդիպումը ընթերցողի հետ հնարաւոր եղաւ նոյն Բագինի էջերում արդէն 1982-1983ին: Առանձին գրքով հրատարակութիւնները, բնականաբար, շատ աւելի ուշ շրջանի ծնունդ են, ընդ որում՝ խնդրոյ առարկայ Մաթիկ Մեղիքեանեան վէպը, նկատենք, աշխարհ եկաւ միայն 2010ին:

Բնագրից պարզ է, որ վէպն աւարտելուց յետոյ էլ, մինչեւ 1940ականների առնուազն սկիզբը, Օշականը շարունակել է նիւթի մշակումը: Այսինքն, «չոր» հաշուով, շուրջ մէկ տասնամեակ Մաթիկ Մեղիքեանեան վէպը մնացել է հեղինակի գրոյ սեղանին, անցել խմբագրման ու վերատեսութեան երկարատեւ շրջան, ընդգրկել նորագոյն շրջանի պատմական արձագանգներ²: Յայտնի է կիպրոսեան, յետագայում եւ երուսաղէմեան ճգնաւորի բժախնդիր, պատասխանատու վերաբերմունքը առհասարակ գրական եւ պատմական նիւթի, բառի եւ պատկերի նկատմամբ: Մտային կառոյցը բնաքար էր իր համար, որ աստիճանաբար գտում էր, մաքրում, բիւրեղացնում, մօտեցնում գեղարուեստական ընկալման, իր բառով, «ճարտարապետական» խորհրդին:

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՎԷՊԻ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐՈՒՄ

Արձակագիրը երկը առանձնացրել է Մնացորդաց վիպաչարի ծրագրած բուն բարքագրական յորձանքից՝ փորձելով հիմնաւորել, թէ «վիպային իրադարձութեան հետզհետեւ ընդարձակուիլը, ծանրաբեռնուիլը յորդումի գլխաւոր պատճառը կազմեցին»³ այս քայլի: Բայց այստեղ բարքագրութիւնը շարունակում էր մնալ իր տեսագաւառում՝ առաջադրութեան խոր գիտակցութեամբ:

Իրականութեան մէջ իր նշած «յորդումը» մշակութային տեսողութեան ինքնայորդումի վկայութիւնն էր, նոր ձեւուած յետահայեաց մեկնութեան քննական կերպ: Ահա թէ ինչու ինքը յայտարարում է վէպերի տարանջատումից բխած իր անմիջական, գուցէ եւ անհամեմատ համեստ գրական խնդրի մասին, թէ այլեւս «...չէր յաւակներ աշխարհներ նուաճել: Այդ գլխաւոր նկատառումն է, որ թելադրեց անջատումը»⁴: «Աշխարհներ» ասելով գրողը նկատի ունի ժողովրդի հոգեկան կերտուածքի բազմաժալ յատակագիծը, բարքագրութեան գեղարուեստական նախահիմքը:

Բանն այն է, որ Մաթիկ Մեղիքեանեան կերպարին դիմելով երկրորդ անգամ⁵, նա լուծում է ինքնուրոյն վիպական յանձնառութիւն: Հերոսն այստեղ «վաղ շրջանի» դէմքն է, որ յեղափոխական գործունէութեան առաջին ճանաչողական քայլերն է անում: Սակայն Մնացորդա-

ցի երկրորդ՝ Արիւնի Ճամբով գրքի գեղարուեստական դրուագներում մենք նրան տեսնում ենք կեանքի եզրագծի առջեւ՝ նահատակութեան շրջանում, իմաստնացած ազգային նպատակի «կենսաչերտի» յորձանքում, ուր կան հատու գործողութիւններ, բայց համեմատական կարգով բացակայում է հերոսի ներաշխարհի քննութիւնից բխող գրողական հակազդեցութիւնը, ինչը փորձում է վերանուաճել աւելի ուշ՝ առանձնացնելով հերոսին գործողութեան տարափից, բերելով նրան հայեցողական մտայնութեան յարաբերական սկիզբ. «Եւ որովհետեւ մէկ հատիկ մարդ աշխարհ մը ազդումնք է եւ հակազդումնք, կը հասկցուի, թէ Մելիքխանեանի առիթով եւ ըլլամ փորձուած այդ աշխարհը նուաճել ուժերուս ներսը չափով»⁶:

Վիպաչարից վէպի առանձնացման դրդապատճառներից մէկը նիւթի հանդէպ գրողի խանդաղատանքն էր, երազուած մի տիրոյթ, ուր ինքը կանխազգում էր ազգային գրական ասպարէզում առաջիններից լինելու բերկրանքը: Խօսքը վերաբերում է մշակութային վէպի «տարագին», եզր, որի մէջ բացւում էր հայ մտածողութեան գրամշակութային ճանաչողութիւնը: Սա նոր ճանապարհի սկիզբ էր, ուր գրական աւանդույթի մշակույթը յենւում էր ոչ այնքան իրադարձութեան կամ գաղափարի բացառիկութեան վերհանման, ազգային գիտակցութիւնը պատմութեան ծալքերում անընդմէջ գտնելու ու վերագտնելու ինքնաբաւութեան, որքան եւ առաջին հերթին՝ մշակութային դիմագծերի յաջորդական վերակազմումի փորձի վրայ: Դա միայն կենսագրական կամ անհատի դերի գեղարուեստական հարցադրում չէր, այլեւ պատմութեան մէջ մշակութային շարժման, անգամ՝ բախումի շնորհիւ ընկերային բարեփոխական հայեացքի խորացում ու հասունացում:

Անկեղծ լինենք՝ նման անհատները կամ շարժումները ի յայտ են գալիս պատմութեան մէջ ժողովրդի բարդ, հանգուցային տեղաշարժերի ժամանակ, երբ փոխւում է ոչ միայն ըմբռնումի տեսանկիւնը, այլեւ պատմութիւնն առ հասարակ:

Նախ, նկատենք, որ Օշականը նախընտրում է յեղաբեկիչ պատմութեան հոգեբանական ծալքերի բացայայտումը ոչ թէ հզօր անհատի, այլ միջավայրի համընդհանուր շղթայի շնորհիւ, քանի որ անհատը, դասական գրական փորձից ելնելով, իր վրայ պատմական որոշ ծանրութիւն, ճիճի է՝ վերցնում է, բայց յաղթահարել չի հասցնում: Վէպում այնքան էլ զօրեղ չի թւում Մաթիկ Մելիքխանեանի ներքին տեսողութիւնը, նա երբեմն չի որսում իր «ծանրութեան»՝ առաքելութեան բուն արժէքները, թէեւ հեղինակը փորձում է նրան պահել «գաղափարի ջուրերու վրայ»՝ ընդգծելով թերեւս նրա փափկակենցաղութիւնը. չէ՞ որ նաւթի իշխանի թոռ էր, իրեն կարող էր թոյլ տալ գնալ բուժելու յօղացաւր Ֆրանսիայի ու Գերմանիայի ջրերում (գրեթէ ուրիշ կարգի յեղափոխա-

կան Միքայել Նալբանդեանի (1829-1866) անցած ճամբէքով), բայց ի վերջոյ՝ ապարդիւն:

Հերոսին հեզնում է ժամանակը, հերոսին հեզնում է հեղինակը, բայց ակնյայտ է այս ամէնի յաղթահարման մէջ նոյն հերոսի՝ ինքնադրսեւորուելու անմիջական ջանքը: Երուանդ Օտեանի (1869-1926) եւ Օշականի համար նրանք իւրատեսակ Դոն Գիշտներ են՝ ժամանակի ու պատմութեան վրայ ազդելու («հակազդմունքի») իրենց աւանդական անզօրութեամբ: Պատահական չէ Մաթիկ Մելիքեանեան վէպում ընկ-Փանջունու եւ ընկեր Մաթիկի հայեացքների միջեւ ընդհանրութեան աղօտ փնտուտուքը: Անտեսելու չէ նաեւ արեւմտահայ մտածողութեան մէջ նկատուած Դոն Գիշտի կերպարի բացասական լիցքերի գերակայութիւնը, մինչդեռ ռուսական ընկալումից ածանցուած հայեացքում, Լամանչեցին դրական ազնիւ խոհերի տիրակալ է, որին շրջապատում չեն հաւատում պարզապէս, քանի որ անցել են այն ժամանակները, երբ գործում էին ազնուութեան կոչնակները, իսկ իր ժամանակը «ուշացած» էր:

Մաթիկը կարծես որոշ չափով համապատասխանում է Դոն Գիշտի «ռուսական» ընկալման կառոյցին. նրա մէջ հեղինակը տեսնում է մանկունակութիւն: «Մանուկ մըն էր, հակառակ մեծ զարգացումին»⁸՝ շեշտում է վէպի սկզբում: Այնուհանդերձ, նա աւելի ընդհանուր յորձանքում է, ենթակա՛յ՝ ազգային-քաղաքական ջրերի տատանումներին:

Կենսագրական գրական-գեղարուեստական քննութիւնը մշակութային հարուստ ենթահող է՝ համաշխարհային գրականութեան մէջ ժողովրդի «կենդանագիրը» (Օշականի արտայայտութեամբ) մատուցելու ճանապարհին. ասել է թէ՛՝ որքան խորն է գրողական տեսողութիւնը, որքան մեծ նպատակով է բացուած ընտրուած հերոսի հոգեւոր-մշակութային առաջնորդութիւնը ժողովրդի կեանքում, այնքան լայնահուն է այն ճանապարհը, որով անցնում է վերջինս պատմութեան քառուղիներով, յաշս հեղինակի եւ ընթերցողի:

Հայ գրականութիւնը, սակայն, չի փայլում մշակութային ժառանգութեան բազմապիսի եւ տարանկիւն քննութեամբ: Ազգային գեղարուեստական տարածքներում եթէ անգամ յայտնուել են առաջնորդող կատարելատիպ անհատներ (Տիգրան Մեծից սկսած հայոց արքաների, զօրապետերի անվերջանալի տողանցք, Վարդան Մամիկոնեան, Ղեւոնդ, Գէորգ Մարզպետունի, Սասունցի Դաւիթ, Սամուէլ եւ ուրիշներ), նրանք, այնուամենայնիւ, մնացել են «գաղափարի» մարտիկի, ազգայինի գիտակցութեան, լինելութեան «կոչունքի» շրջանակում, նրանց զգալի մասը չի կրել ժողովրդի նկարագրի բարոյահոգեբանական բարձրագոյն շերտերը, աւելին՝ վերջիններս հիմնական ճանաչողութեամբ մնացել են «կիսաբաց»՝ ազգային գրականութեան մայր դարպասների մօտ:

Օչականն այն կարծիքին է, որ հայ գրողների համար յաղթահարման դժուարին ճանապարհ մնացել եւ մնում են մշակութային էութեան, անհատի եւ հաւաքականութեան վերագրւոյին ընկալման սահմանները, այն տազնապը, որ յարուցուել է ընկերային-քաղաքական խորքերում՝ իբրեւ մարդու եւ մարդկայինի խեղման վկայութիւն: Գրողները երեւոյթը գրեթէ միշտ վերբերել են ազգային առարկայացման եզրից՝ դրանով ցցուն դարձնելով գրականութեան հայրենասիրական երակը: Մեհեանի էջերից Օչականը յայտարարում էր, թէ զուտ ազգայինը ածանցեալ է, քանի որ իրենց «վճիռները կը բխին մեր անհատականութենէն. արուեստն ու գեղեցիկը անհատին կը պատկանին»⁹:

Ժողովրդի գոյամարտի, հայօրէն ապրելու գիտակցութեան պարտադրուածութիւնը յաճախ գրականութեան բուն նշանակութիւնը շրջափոխել է ազգային լինելութեան սոսկական արժէքի: Մի տեղ գրողը յայտարարում է. «Պիտի զգուշանամ, որքան կարելի է, դատումներ բանաձեւել: Այսօրուան մեր հոգեվիճակը շարունակութիւնն է այդ օրերու (1900ականների – Ս.Գ.) գաղափարաբանութեանց: Շահուած: - Կայ կէտ մը, ատ ալ մեր գիտակցիլն է մեր պատրանքին: Ազգերու երջանկութեան, ազատութեան համայնապատկերներուն բոլորանուէր մեր յարումը...Ու ի՞նչ սուղ վճարեցինք սա խեղճ փորձառութիւն...»¹⁰: Մի այլ տեղ նա ազգային մտածողութեան միակողմանի, ոչ-գեղարուեստական լայն չափումի մեղաւոր ճանաչում է հայ պատմագրութեան «տխուր» ընթացքը¹¹: Խօսքը վանքերի որդեգրած ուսումնառութեան մեթոդներին է վերաբերում, ուր կարծես «փրկութիւն չունեն» նաեւ Արմաշի դպրեվանքի սրբագրուած ուսուցչապետեր, «հոգի հասկցած» Եղիշէ Արք. Գուրեանն (1860-1930)¹² ու Ուիլեամ Շեքսպիրի (1564-1616) գիտակ թարգմանիչ Թորգոմ Արք. Գուշակեանը (1874-1939), քանի որ հեռացրել են ծարաւի պատանի սերունդներին մատենագրութեան ոգուց ու շնչից: Երեսուն տարի պէտք եղաւ իրեն դէպի մատենագիրները հոգով վերադարձի համար, խոստովանում է ինքը: Իսկ միւսների պարագայի՞ն. արդեօք շատե՞րը - տարակուսում է հեղինակը - ունեցան յաղթահարուած նման վերադարձ¹³:

Հենց նոյն հատուածում նա անդրադառնում է գլխաւոր հարցադրումին՝ համեմատութեան՝ մեզ համար անբարենպաստ յայտարարով. «Ուրիշ ազգերու պատանիները իրենց անցեալէն ո՛չ թէ կը վռնտուէին, այլ կը քաշուէին: Վանուած այդ աշխարհէն՝ ստիպուած էի դառնալ ներկային»¹⁴: Խօսքը աշխարհի մշակութային իւրացման հայկական բարդոյթի յարուցած առարկայական դժուարութիւնների յարատեւութեան մասին է:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ՔՆՆՈՒԹԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆԳԾՈՒՄ

Վէպի դիպախազը վիպական գործողութեան հետ առնչութիւններ քիչ ունի, եթէ ասելու չլինենք՝ չունի: Մաթիկը գալիս է «Հայաստանէն հազարաւոր քիլոմէթրով բաժնուած ու թրքութեան ծովուն մէջ տառա-ցի խեղդուած»¹⁵ Բուլթանիա, աւելի ճիշդ՝ Մարմարճը՝ տեղանքին, եւ գիւղական վերաբերմունքի մէջ քաղաքական, ասել է թէ՛ յեղափոխա-կան տրամադրութիւնների հետ տարօրէն, հպանցիկ ծանօթութեան հա-մար: Իրականում Բուլթանիայում նա հանդիպում է ընկերային ծայ-րաստիճան թշուառութեան, գիւղացիների իրական տագնապներին, թուրքական իշխանութեան հետ վախի իրատեսական միջնորդութի, որոնց այդպէս էլ, ըստ էութեան, անհաղորդ է մնում երիտասարդ յեղափոխա-կանը: Երկչաբաթեայ կեցութիւնը Պատմական Հայաստանից դուրս նա լցնում է իր շատախօսութեամբ, մինչդեռ հարկ է որ լինէր դիտողու-նակ, հարկ է որ Մարմարճըքի ուսուցիչ հերոսն ու գիւղացիները, նաեւ Սփիւռքի ընթերցողը (թէկուզ գոնէ անցեալ դարի 40-70ականներ, այ-սինքն՝ ընդհուպ մինչեւ վէպի առաջին տպագրութիւնը) նրանից վա-րակուէին յեղափոխութեան տարրերով, հասկանային ժողովրդի հան-դէպ շարժման գործազուգութիւնը այն վերաբերմունքը, որը պիտի պատրաս-տէր յետագայում պայքարի տարաբնոյթ ընկալումներին:

Շարժման գործիչների նկատմամբ դժգոհութիւնը, այնուհանդերձ, անձերից չէ, այլ նախապատրաստական կոյր շրջանից, բուն գործի, ժո-ղովրդի կեցութեան, վիճակի հանդէպ համընդհանուր անտարբերութիւ-նից¹⁶: Մաթիկի մէջ գնելով անուղղակի, բայց ճանաչողական խիստ թի-րախներ, երբ յատկապէս հերոսը հասնում է մակերեսային բնոյթի որոշ կասկածների, Օշականը փորձում է ազատագրել իրեն ու ժամանակի մտայնութեանը այն պատրանքներից, որոնք հեռացնում են գաղափարը ճշմարտի հանդերձներից: Միջամտելով հերոսի գեղումներին՝ նա ուղ-ղորդում է գաղափարի յաճումները ազգային նպատակների շուրջ կաս-կածների արահետով: Մաթիկը միջնորդ է, գաղափարի իրագործման գործադիր: Մաթիկը պատանդն է ու գոհ «գաղափարի» ներքին ծալքե-րում՝ այդպէս էլ առարկայի մակերեսից չհասնելով էութեան տարրե-րին: «Այն ատեն չէի տառապեր, քանի որ իր պատմածները կը դպէին երեսակայութեանս, հեռու՝ դատողութեանս, - խորհրդածում է հեղինակը՝ բացելով յեղափոխական շարժման սնանկութիւնը շատ աւելի ընթերցո-ղի համար: - Հեքիաթ: Բայց պղտոր: Այդ պղտորութիւնը տարօրինակ է, որ հաստատեմ հիմա ալ, յուշերուն մէջ անոնց, որոնք շարժումին մասնակցած են անձնապէս, պատասխանատու դերերով, յաճախ իբր վարիչ: Յեղափոխականներու յուշերը կը ծփան նոյն տարտամութեան մէջ...»¹⁷:

Օշականի վերաբերմունքի մէջ բեկումն է երկու ծայրակէտ. «ազ-գային փրկութեան» առաջին սահմանը երեւակայութեան սնուցիչն է, ո-

րին զոհաբերում է պայքարի տրամաբանութիւնը, որը թոյլ չի տալիս տեւականօրէն կատարելու պարտութեան, համաժողովրդական ազէտի սթափ վերլուծութիւնը, հակամարտ ուժերի յարաբերակցութեան հաւասարակշիռ գնահատութիւնը 1900ականներից սկսած քառասուն տարիներ ի վեր: Դրա «մեղաւորութիւնը» նա տեսնում է արեւմտահայ, ինչու չէ, նաեւ՝ արեւելահայ, գրականութեան գաղափարների դաստիարակութեան աւանդոյթի բացակայութեան փաստի մէջ. «Մշակութային ... մեծ հորիզոններու չգոյութիւնը գրողները պահեց իրենց համեմատական միջակութեան, ինքնաբաւութեան սահմաններուն մէջ: Իրենց ետեւէն եւ իրենց հետ նոյն սահմաններուն մէջ պահեցին իրենց ընթերցողները: Մասնաւորաբար իմաստասիրական հետաքրքրութեանց պակասը այդ տիսիփիւններուն մէջ կազմուած երիտասարդութեան մը համար՝ այնքան աղէտաբեր ըրաւ արեւմտահայ գրականութիւնը:

Արեւմտահայ գրականութիւնը քիչ մը գաղափարային հարցերու համար անյարմար միջավայր է: Իր քննադատութիւնը երբ դատեցի, դժուար չեղաւ ինծի անոր մէջ շիաստատել ոչ մէկ հիմնական, մեր ժամանակներուն մէջ կենսական, նորոգիչ գաղափարագրութիւն մը... վերջապէս միջագային գրականութիւնը յուզող, ընկերային, գրագիտական, իմաստասիրական մեծ հարցերու շուրջ գրեթէ բացարձակ մեր բոյսիկութիւնը դէպքեր են, որոնք կը վիրաւորեն արեւմտահայ գրականութիւնը: ...Աւելի քան ողբալի է արեւելահայ ճիգը, ուր այս ամէնուն հետքը, նշմարքն իսկ չկայ»¹⁸:

Գաղափարների քննութեան սահմանագիծը հատում է այսօր հարիւրամեայ մի ժամանակաշրջան, իսկ օչականեան այս հայեացքը «ազգային հայրենասիրութեան» լայն շրջանակի համար շարունակում է մնալ «պարտողական», ճնշիչ գործօն: Դժուարը, գրեթէ անհնարինը առաջին ելակէտից դէպի երկրորդ հանգրուան ճշմարիտ, գիտակից քայլն է, այն բուն հարցադրման ալքերում, թէ, վերջապէս, ինչպէս է, որ «փրկութաւ» Աղէտը. «Ինծի կու գայ, թէ գաղտագողի, անապահով անցքն է պատճառը սա անճշտութեան, որ չի դադարի վաւերական իր կնիքէն, բայց կը տպաւորէ հակադիր մարզով: Տեքորի այս անկատարութիւնն է, որ կ'արձագանգէ իր մէջ կատարուած գործողութեանց վրայ ու մեզ կ'ընէ մտաշփոթ շատ մը դէպքերու ըմբռնումի մէջը»¹⁹:

Արձակագիրը ասպարէզ է հրաւիրում հայ յեղափոխութեան ամէնից առասպելական մտքին՝ Անդրանիկ Օզանեանին (1865-1927), որի յուշերում, ըստ նրա, պարզուած չեն «կոտորիւն դէմքն ու դերը: Ամէն ինչ թոյլ է, աղկաղկ, անկազմակերպ, ծրագիր, գործելակերպ, նախապատրաստութիւն, գործադրութիւն»²⁰: Ակնբախ է, որ գրողի ու պատմութեան դատին յանձնուածը միայն անձը չէ, այլ շարժման վերատեսութեան ձգտումը, որը լուեկայն շրջանցուել է գրականութեան մէջ: Հերոս ունենալու իրաւունքը աւելի բարձր նպատակ է սեպուում քաղա-

քական մտքի դիմաց, քան պատմութեան մէջ պարտութեան ծանրագոյն պատճառներին անդրադառնալու քաջութիւնը: Այլապէս գերիշխում է առասպելի կորստեան տագնապը: Առասպելացած հերոսը երազ է պահում, նա ուժի ներգործութիւն է ապագայի սերունդների համար: «Այդպէ՞ս՝ նաև իրականութիւնը: Չեմ կարծեր, թէ անփութութեան, անճանաչութեան, բախտովի յառաջացման այսքան մեծ մեղքեր ներքին իրենց մարդիկ, որոնք հսկայ դատի մը լուծումներ ստանձնել էին: ...Այդ հաւատակոտ մարդերուն ուսումնասիրութիւնը, առանց մահուան սպառնալիքին, յեղափոխական շապիկը հանգստաւետ պայմաններու մէջ անգամ կարօտ է լայն, մանրամասն ճշդումներու, սրբագրումներու»²¹:

Այստեղ հարկ է թերեւս շահնուրեան երկու փակագիծ ուրուագծել՝ վերարծարծելու համար «յեղափոխական» կոփուածութեան հետեւանք եղերական իրադարձութիւնների եւ դրանից տարանջատ՝ Զօրավար Անդրանիկի ընկալման առումներով հայ գրողների տեսակէտերը:

Նախ, Շահան Շահնուրը (1903-1974) Գուրգէն Մահարուն (1903-1969) ուղղած նամակում տալիս է ազատագրական պայքարի «գէշ կազմակերպուած» էութիւնը, որը արթնացրել էր գազանին²²: Այստեղ գնահատութեան խնդրում կարծես կարգուած է անվիճելի եռամիասնութիւն՝ Օշականի «քահանայապետութեամբ», թէեւ Շահնուրը ամէն առիթով ընդվզում էր վերջինիս արդարեւ բարդագրութեան դէմ²³, յաճախ խոյս տալով նրա հայեացքի մանուածապատ ձեւակերպումներից:

Երկրորդը վերաբերում է Անդրանիկի դերի բացարձակացմանը, որը թոյլ է տալիս Փրանսահայ արձակագիրը: Կոմիտասի (1869-1935) առթիւ 1935ին նա հնարաւորութիւն է ստանում խօսելու հայ մշակութային նախահիմքերի մասին՝ առանձնացնելով չորս տարրեր, որոնցով ողողուած է հայ պատմամշակութային դաշտը. Մեսրոպ (361-440), Կոմիտաս, Կաթողիկէ եւ Անդրանիկ: «Ազատն Կոմիտաս» յօդուածը վաւերաթղթի արժէք ունի: Հարցը բորբոքուեց 35 տարի անց, երբ հայրենի բանաստեղծ ու այս դէպքում՝ նաեւ խմբագիր Վահագն Դաւթեանը (1922-1996) սուսեր փորձեց ձօճել՝ չտարանջատելով անձերի խորհուրդը ազգային բարձր, յաւերժող կեցութեան չորս հիմնական արժեւորումների փորձից՝ գրամշակոյթ, երաժշտութիւն, եկեղեցի եւ վերջապէս այս ամէնի պահապան գինուորը:

Հակառակ այն բանի, որ ազատագրական պայքարի արդիւնքին Շահնուրը հաւատ չէր ընծայում, այնուհանդերձ Անդրանիկին առանձնացնում է իբրեւ հաւաքական խորհրդանիշ, իբրեւ միւս երեք ձեւերից նիւթին անցնող երաշխաւոր յայտարար: Նա ակներեւ հակասութեան մէջ է մտնում իր «տեսութեան» հետ. չէ՞ որ «յեղափոխական» կոչուած ուժին մաս կազմած Անդրանիկը չկարողացաւ պահել-պահպանել Կոմիտասի վերացարկուած երեւոյթը: Այդ հոգեկան «անհաշտութիւնն» իր՝

հեղինակի մէջ է, ձեւերի ու խորհրդանիշների խաղարկումներում, բանաձեւումների ու պատմութեան խորքային հակասութիւններում: Ինքն էլ ճիշդ Օշականի պէս խոստովանում է՝ «Վարդապետը... կ'ըլլայ մեծագոյնը Ապրիլ 11ի մեր կորուստներում»²⁴: Խոստովանում է, բայց չորս յենասիւնները խճճել չի ցանկանում: Դրա փոխարէն, նոյն այդ շրջանում, 1930ականների ուղիղ կէսերին, այս յանձնառութիւնն ստանձնում է Օշականը, որի մօտ մարտիկի անձը մնում է, ինչպէս նշեցինք՝ «հաւատակուռ», ինչը նոյնպէս անտեսելու չէ վիպագրի բնագրում:

Վերադառնանք, սակայն, Ֆրանսահայ գրական շարժման առաջնորդի դիտողութիւններին, լայն կարկինով՝ «մշակութային» ամբողջութեան ընկալմանը: Չնայած քննութեան առկայ շփոթի այս տեղատարափին՝ նրանք բոլորի համար ներսից այրուող ա՛յլ լոյսի խորհրդակիրներ են, որոնք «շար ի շար կ'առկախուէին բիւրեղեայ ողկոյզներու նման եւ կը մնային զոց՝ իրենց ներքին լոյսին վրայ»²⁵: Մեր համոզմամբ՝ Վահան Թէքէեանի (1978-1945) ծրագրային բանաստեղծութիւնից պարզապէս բխող պատկերի վերաշարադրումը²⁶ Շահնուրը ծառայեցնում է առհասարակ իբրեւ արուեստի ու մշակոյթի բարձրագոյն պայմանաձեւ, որն ինքը կոչում է «ագատութիւններ»: Այստեղից՝ Կոմիտասի «ագատն» բնութագրիչը: Ընդ որում՝ ուշագրաւ է, որ ըստ Շահնուրի՝ Կոմիտասը նաեւ բանաստեղծութեան արժէքի կենդանագիրն է, գրեթէ Երուսիմ Հերդէրի (1744-1803) նշանառութեամբ՝ երաժշտութեան սկզբնաւորողի բնաբուխ, ժողովրդական շարունակութիւն. «Կոմիտաս, որ այդ կողմերէն [Գերմանիայով], չվարանցեալ, ի պահանջեալ հարկին, մեր «մայրենի լեզուն» յղկելու, ինչպէս ...մշակը կը մաքրէ իր հողածածկ գանձը: [Ժողովուրդի] Հում բնագիրէն քիչ բան փոխեց Կոմիտաս...: Միակ բառի մը, նոյնիսկ վանկի մը փոփոխութիւնը բաւ է, որպէսզի բանաստեղծութիւնը նուազի կամ թեւածէ: Այս իմաստուն միջամտութիւնը գրաւականն էր այն սուր զգայնութեան, որով Վարդապետը կը թափանցէր բանաստեղծութեան ոգիին»²⁷: Անվրէպ է արձակագիրը իր նշանակէտում. Կոմիտասը երգն ու ժողովրդական տարերքը միաւորեց բանաստեղծական լուսապսակի ներքոյ: Պատահական չէ, որ նոյն յօդուածում, քիչ աւելի վերը, նա երազում էր հինգերորդ, արդէն առարկայական գագաթը՝ «այս անգամ՝ գրական-իմացական դասէն»²⁸, իբրեւ ցանկալի յաղթանակի յիշատակութիւն:

Օշականի պատկերացումով՝ «Այդ Գերմանիան չէ որ անշուշտ ստեղծեց Կոմիտասը: Բայց առանց այդ Գերմանիային Կոմիտաս դժուար թէ ըլլար ան գոր եղաւ»²⁹: Տարբեր ճանապարհով Շահնուրն ու Օշականը հասնում են նոյն արդիւնքին, քանի որ նոյն մշակութային հարցադրումները կենսական հնչողութիւն են ստանում նրանց հայեացքներում: Նրանք պատասխաններ են փորձում գտնել ազգային մշա-

կուլթային դիմագծերի ամբողջականութեան պաշտպանութեան եւ նրա մէջ արեւմտահայ-արեւելահայ յայտնի հատուածայնութեան դիմաց հայրութեան անպաշտպան վիճակի առթած հիմնախնդիրներին, հանգամանք, որի մասին Օշականի հետ համընթաց նոյն ՅՅականներին ահազանգել էր Շահնուրը³⁰ :

Կոմիտասի գնահատութեան առումով իրարից տրամագծօրէն հեռու Շահնուրն ու Օշականը մերձենում են զարմանալի նման ձեւակերպումներով: Դա ուշագրաւ է նաեւ ժողովրդական արուեստի միասնական ըմբռնման տեսակէտից: Իր «Զուգակշիռ Արեւելահայ Եւ Արեւմտահայ Գրականութեանց» դասախօսութիւնների գրքում գրողը սեղմ բնութագրումով մատնանշում է. «Միւ շարժումն է Կոմիտաս Վարդապետի հոյակապ վաստակը: Հանճարեղ երգահանը իր հաւաքումները ենթարկած է որոշ հպումի եւ յղկումի: Եթէ զանոնք բոլորն ալ անխառն գլուխգործոցի բախտով չէ երջանկացուցած, գէթ բոլորին ալ հագցուցած է ժողովրդական անվերածելի հարազատութիւն: Այդ երգերուն վրայ դրուած եղանակներէն դուրս, որոնք հայ արուեստի անկորուստ մէկ փառքը երեսն բերին, անոնց տաղաչափութեան, լեզուին, կշռոյթին, նոյնքան հարազատութիւնը ոչ ոք կրնայ կասկածի ենթարկել: Կոմիտասի երգերը հայ ժողովրդական բանաստեղծութեան զոհարացումներն են՝ այսպէս ըսելու համար»³¹ :

ԳԻՒՂԱԿԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ ԺԱՆԱԶՄԱՆ ՀԵՐՈՍԻ ՓՈՐՁՆ ՈՒ ՊԱՏՐԱՆՔՆԵՐԸ

Վերագառնանք Մաթիկ Մելիքիսանեան վէպի հիմնահարցերին: Ըստ էութեան՝ առարկայական եւ ոչ-առարկայացուած ճանաչողութեան քննութիւնն այստեղ անցնում է հեռակայ երկխօսութեան միջով: Վէպում կայ մէկ գլխաւոր հերոս, եւ նրա շուրջ են ծաւալուած ոչ այնքան գործողութիւնները, որքան՝ նրա առիթով գաղափարական հիւսուածք ներմուծուած հեղինակային խորհրդածութիւնները: Վիպական երկխօսութիւն, իբրեւ այդպիսին, գոյութիւն չունի, սակայն ստեղծագործութիւնը ներկայացնում է երկու հայեացք՝ մէկ մեկնութեամբ:

Մաթիկն իրեն «նուիրուած» երկրորդ այս վէպում հայեցողի խաղաղութեամբ երկար է պատրաստուած պայքարի տրամաբանութեանը: Սա այն հանգամանքն է, որը ներման ենթակայ չէ հեղինակի համար: Լիակատար պայքարի գիտակցութեանը հերոսը գնում է նոյն համակերպութեամբ, արդէն դատապարտուածի հոգեվիճակով, ինչը որպէս հետեւանք ստորագծուած է աւելի վաղ շարադրուած վէպում՝ բանտարկութիւն ու շարաչար մահ: Եւ խնդիրը նրա նահատակութեան օրինակը չէր: Հերոսը փակուղու առջեւ է «էն գլխից», ինչպէս արեւմտահայրութեան փրկութեան համահայկական ծրագիրը, որի անիրագործելիու-

Թիւնը սկզբում առթում է սկզբունքային վէճեր, իսկ յետոյ յանգեցնում յուսահատութեան:

Օչականը հետեւողականօրէն ժխտում է Մելիքխանեանցի դատողութիւնների գոյութեան իրաւունքը, բայց ոչ թէ Մարմարճը սրճարանում կամ դէպի կովարձ Ակոյի քարայր-թաքստոցի երկար ու ձիգ ճանապարհին, թէկուզ բուն քարայրում, որը վարժարանի կերպ ունի պատանի ուսուցչի համար: Վերջինս (այստեղ վիպականը եւ կենսագրականը միահիւստած են թւում) երկու շաբաթ լսում էր Մաթիկի կովկասեան ու մոսկովեան փորձով հարուստ «ձրիավարժ» դասախօսութիւնները: Շատ աւելի ուշ, մինչեւ 40ականների սկզբի յետադարձ գնահատութիւնների ծիրում, Կիպրոսի եւ Երուսաղէմի բովով անցած երբեմնի ուսուցիչ-հեղինակը փաստարկուած ու հիմնաւոր պատասխանում էր Մաթիկի ազգային եւ վերագգային գրեթէ փանջունիական «դատողութիւններին»՝ ներքին սրուած համոզումով: Սակայն վիպական գործողութիւնների ժամանակ նա ընդամէնը մէկ տարի էր՝ ինչ վերադարձել էր Արմաշի դպրեվանքից, հետեւաբար, լսելու, իւրացնելու շատ բան ունէր: Կովկասահայ յեղափոխականը նրա համար ազգախնդիր պատուհան էր, գաղափարական հոսքերի բաց շտեմարան՝ ընկալունակ իր ուղեղի համար, այն, ինչ չէին հասցրել սովորեցնել իրեն դպրեվանքի ուսուցիչները:

Բանավիճային հակադրական ոճով Օչականը լաւագոյնս բացում է հայաբնակ եւ արեւմտահայ գիւղերի բարձրագրական համայնապատկերը՝ ընկերային թշուառութեան, թուրքական անագորոյն լծի, ազգային ճնշումների, երկչերտ հարկային կեղեքումների ընդհանուր խորքի վրայ: Ընդ որում՝ Օչականին ուղեկցում է հենց այն, ինչն առանձնացնում էր Յովհաննէս Թումանեանին (1869-1923)՝ «Դրամի բացարձակ պակասը (չափազանցութիւն չէ ասիկա, նիւթական նեղութիւնը հասած էր անհաստալի աստիճանի մը...): Ոսկիի վերածուող միակ բերքը՝ խոզակը, անհնար էր վաճառել առանց հարկահանին արտօնող կնիքին, որ հոմանիշ էր տուրքերուն բազմապիսակ գումարին նախօրօք զանձումին... Տասանորդին տուրքը ուղիղ չարաշահութիւնն էր անձնատրուած, զանձող պաշտօնեաներուն... միջոցներով, որոնք միջին դարն իսկ կը գերազանցէին իրենց անմարդկային պայմաններուն»³²: Նրա սուր տեսանկիւնով՝ «Ահաւոր մարդ մըն էր գեղին ներքին ծախքերուն հաւաքիչը, ընտրուած յորովայնէ սրիկայի մը, որուն խժոժութիւնները կը հաւասարէին թուրք հարկահանին ընդոծին վայրագութեան, երբեմն-երբեմն զայն ալ գերազանցելով»³³: Դրուագային անանուն նկարագիրը հասնում է գեղարուեստական կերպարի զարմանալի խտացումի, ով էլ լինի իր քննութեան հերոսը՝ չարքաչ գիւղացին, որին ինքը իր աշխատանքի բարոյահոգեբանութեանը գերի, պատանդ է համարում, թէ անբարոյ հարստահարիչը: Այս պահը յատկապէս ուզում

ենք ընդգծած լինել, քանի որ գրականութեան պատմաբանները յաճախ շրջանցում են Թումանեան-Օշական ընդհանրական շրջագծերը՝ միշտ հակամարտութեան ելագիծ որսալու տենդի թելադրութեամբ:

Հեռուն չգնանք: Թումանեանի բանաստեղծութեան եւ արձակի տասնեակ էջեր վկայում են ընկերութեան մէջ հակասութիւնների դրսեւորման իրապաշտական քննութեան օրինաչափութիւնները, ուր ազգային-հայրենասիրական ճանաչողութեան շերտերը մնում են անանցեալ՝ ընկերային անարդարութիւնների լայն համապատկերի դիմաց: Այստեղ մարդու եւ ընկերութեան բախումն է, ուր նիւթի տիրապետութիւնը գերիվեր է մնում ազգային շահից: Այս տխուր հաստատումով բանաստեղծը եւ Օշականը իրապաշտութեան քննադատական ոգին մերձեցնում են բարքագրութեան ըմբռնումի վարքականոնին, ինչն արդէն բնորոշ է գեղարուեստական միասնական հայեացքին, որը բացառիկ երեւոյթ է երկու գրողների պարագային: Յիշենք արեւելահայ երգչի հատու պատկերները «Հառաչանքը» պոէմից, որոնք հիացնում են ընդհանրացումի զօրութեամբ՝

«Ո՛չ ամօթ ունի ուժեղը, ո՛չ վախ,
Վայը եկել է տարել տըկարին»³⁴.

«Աղքատ մարդիկ ենք, մեր ձորերի մէջ
Անց ենք կացնում մեր սեւ սեւ օրերը,
Թէ որքան ենք զուրկ, որքան ենք մենք խեղճ,
Էդ հաստատ գիտի ինքը – միայն Տէրը»³⁵:

Թումանեանը հասցնում է ուրուագծել ու նոյն պահին պատուել «ճոխ» ու բերրի երկրի ուրուապատկերը, որը Օշականի Մարմարճըքի՝ «ներկայանալի» Շուէյցարիայի արեւելահայ տարբերակն է: Երկու հեղինակների խօսքում զուսպ հեզնանք կայ՝ սոցիալական չարիքը աւելի հզօր ուժ է բնական հարստութիւնների դիմաց՝

«- Ի՞նչիցն է, պապի՛, այսքան ճոխ երկրում,
Ինչպէս ասում ես, դժուար էք ապրում,
Վարձատրութիւն չէ՞ք ստանում հողից,
Թէ՞ նեղութիւն է զալիս մի տեղից»³⁶:

Շահատակութիւնների պատկերը լրացնում են արեւմտահայ «խաչեղբայրների» Լոռուայ գիւղական հարստահարիչները, որոնց տիպարները առանձին նուաճում են դառնում ստեղծագործական ընդհանուր աւագանում: Ի դէպ, գեղարուեստական զուգադիպութեամբ երկու գրողների մօտ նրանք բազմադէմ են ու անանուն, ինչը մատնացոյց է անում երեւոյթի կեցութեան բերած ընկերային աղէտի անպարագրելի աշխարհագրութիւն՝ այսպէս ամէնուր է՝

«Էստեղ մեզ մօտիկ թաւաղներ ունենք,
Ամէնքս, իմացիր, տասը տէր ունենք.

Փորներն ողողած, փոխկները թողած,
Կըռները կանթած՝ կըտերը կանգնած:

Մէկին մեր գիւղում մի թիզ հող ունի,
Թըքես մի ծէրից միս ծէրը կ'ընկնի.
Ո՛չ ինքն է վարում, ո՛չ տալիս մէկին,
Բուռն է հաւաքել գիւղացու հոգին»³⁷:

Ընդ որում՝ նոյն այդ ընդհանրական գծերից Օշականի Մաթիկ Մեղիքանեան վէպի մէջ կարելի է առանձնացնել բնութեան պատկերային ընկալումը, ինչը բաւական քիչ է հանդիպում արձակագրի մօտ: Այն խառնուածքի ու գրական տեսողութեան հետեւանք է, հանգամանք, որ թերեւս նկատել ենք միայն այս երկում: Դատեցէք հեղինակի այս անակակալ խոստովանութիւնը. «Այդ գեղին մէջ ես մինակ վարժապետ մը չեմ, այլեւ տառապող, ժամանակի թափառական մը»³⁸, այսինքն՝ «բանաստեղծ», հետամուտ իր համար նկարագրական խռովիչ պատկերին, որն անգամ Մաթիկին է հմայում, այնքան զգլխիչ է, վերանձնաւորուած արեւելահայ գունախաղով. «Ամէն քայլի տեսարանը կը պարզէ նոր նոր կերպարանքներ, անձրեւին բարակ ասեղներովը ճարտարապետուած, ինքնատիպ ու քմայքոտ, որոնք սկզբնական զանգուածէն կը ձեւեն սա սինաւորումները... Ամէն հասակով: Մաթիկ զանոնք կը նմանցնէ շատ բաներու,- մակաղած հօտի, խառնիխումն, ո՛րը ոտքի, որն ալ պառկած, շրջուած զանգակներու, որոնք կը տառապին իրենց համրութենէն: Որսորդ, վարժապետ, հովի կը տպաւորուին սա պատկերաշարքէն»³⁹:

Օշականը վերախաղարկում է Թումանեանի «Լուսեցի Սաքօ» պոէմի սկզբի եւ Լեւոն Շանթի (1869-1951) «Փիլիսոփաներ» ծրագրային քերթուածի լեռնապատկերների զգայութիւնները: Միայն թէ այդ փոփոխական-յաջորդական տեսողութիւնը Մաթիկի «չնորհը» չգիտենք, ինչպէս փորձում է հաւաստիացնել ընթերցողներին արձակագիրը, այլ առաջին հերթին՝ իր «բանաստեղծական» ենթակայական սուր զգայութիւնը, «գեղումը»: Անգամ օտարական Մաթիկը, ներչնչուած բնութիւնից, «...գլուխը ճօճելով կը բարձրանայ իմաստութեան, երբեմն ապշեցուցիչ խորութեամբ: Այնքան իրաւ է, որ ամէն ապրող ինքնիրմով պայմանաւոր փորձառութիւն մըն է»⁴⁰: Խօսքը բնութեան մէջ ապրողի բանաստեղծական ներչնչանքի զօրութեան մասին է, որը հնարաւորութիւն է տալիս անձեռակերտ կերպարանքներին «ապրողի» փոխարէն որսալու աշխարհի գոյութեան իմաստները, ինչպէս ձեւակերպում էր «փիլիսոփաների» առաքելութիւնը Շանթը⁴¹: Օշականի հոգեհարազատութիւնը միայն Թումանեանի եւ Շանթի պարագային չէ, այլ բնութեան գեղարուեստական անէացումի խորունկ այն ընկալմանը, որը միաւորում է երեքին մէկ տանիքի տակ:

Դա առաւել նկատելի է ընդհանրական դարձած հրապարակային-վերլուծական ոճային պատումի խորքի վրայ, ուր հեղինակը գնահատում է, մասնաւորում երեւոյթները, վերակազմաւորում գործողութեան ժրատ ընթացքը ու դրա դիմաց ծաւալում մեկնական խորքը՝ պատմամշակութային հարուստ անդրադարձներով: Համեմատութիւնների ծիրի մէջ նա ամբողջացնում է ազգային մտածողութեան տարբեր հարթութիւններն ու գրական արձագանգները, ներմուծում արեւելահայ ու արեւմտահայ տարբերակիչ շեշտադրութիւններ՝ բարեխառնելով գրական-ընկերային համայնապատկերը: Նկատենք նաեւ, որ ոճային բազմազանութեան նման կիրառութեամբ նա այս վէպում կարծես կրկնում է Խաչատուր Աբովեանի (1809-1848) *Վէրք Հայաստանի* եւ Եղիշէ Չարենցի (1897-1937) *Երկիր Նայիրի* վէպերի կառուցողական մասնալատութիւնները՝ զանգուածային տեսարանները ծառայեցնելով ընկերային-գաղափարական հարցադրումներին, գեղարուեստական ճանաչողութեան ածանցումներին:

ՕՇԱԿԱՆ-ԱԲՈՎԵԱՆ ԿԵՐՊԱՐՆԵՐԻ ՔՆՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

Յատկապէս Աբովեանի հետ զուգահեռ կերպարի կառուցման իւրաքանչեւութեան որոշակի կնիք ունի Աղասին ճանաչելի դառնում է դեգերումների ընթացքում, ինչպէս Մաթիկը: Նրա նպատակային ճամբորդութիւնները առիթ են՝ ցոյց տալու Հայաստանի աշխարհագրական լայն ընդգրկումները, այն նախապատրաստութիւնն ու կռիւները, որոնք մօտեցնելու են երազած ազատագրումը օտարի լծից: Թուրքիայի մէջ հայկական ճանաչողութեան պարագան աւելի մանրամասների կարօտ է թւում, ինչով էլ բացատրւում է նրա երկշաբաթեայ կեցութիւնը: Մարմարճքի, հետեւաբար Բութանիայի, Նիկիոյ շրջանի, Ադաբազարի ու պատմական Հայաստանի սահմաններից դուրս տարածքի վրայ նետած ընդհանուր այս հայեացքը, թւում է, ճանաչողական յանձնարարականներ են հերոսի համար: Օշականը անմիջապէս բացում է փակագծերը. «Այն ատեն ալ, այսինքն՝ Տարօնի «ղաշտում», ինչպէս այժմարած Ակոյի «քարայրում», պարզ ու մէկ էր եղած իր նպատակը. ՃԱՆՉՆԱԼ ՄԵՐ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ: Դժուար, դժնդակ գիտութիւնը, գորկը սորվին իրեն նման, հողին ու ցեխին մէջ պառկելով, ոչ թէ գրասենեակներու հեշտ «մթնոլորտում»: Իր անիծակոտ գայրո՞յթը՝ բոլոր անոնց դէմ, որոնք թերթերէն կամ գիրքերէն կը բաւարարուին մեր ժողովուրդը ճանչնալու հարցովը»⁴²:

Վէրք Հայաստանի վէպի Աղասին զգում է իր ժողովրդին ներքնապէս, մինչդեռ Մաթիկը հայեցող է. տարածութիւն կայ իր ու ժողովրդի միջեւ: Աղասին շատախօս չէ, վերլուծաբան չէ Մաթիկի պէս, աւելի ներապրումով է լցուած, որը զգացականի ճանապարհով գործնականում հասունացնում է իրեն գործողութիւնների համար: Նա լինում է տար-

բեր վայրերում, զինավառում ժողովրդին իր օրինակով: Մաթիկը «զինավառում է» միայն հեղինակին, որի սրատես աչքը որսում է հերոսի պերճանքն ու թշուառութիւնը:

«Պերճանքը» երկու ծրագրային հերոսների համար կեանքը ժողովրդին նուիրաբերելու վճռականութիւնն է: Տարբեր են, սակայն, մեկնակէտերը. համալսարանում ուսանած Մաթիկը եւ տարերային, անուսում Աղասին ընկալման տարբեր բարդոյթներ ունեն: Ընդհանրականը թերեւս երկուսի դէպքում էլ ուսական վստահելիութեան գործօնն է, տարբերակիչը՝ ազատագրական պայքարի կազմակերպման եղանակների ընտրութիւնը: Աբովեանի մօտ տարերայնութիւնը օգնում է հերոսին իսկապէս հերոսանալու: Նրա պայքարը միահիւսուում է ուսական ռազմավարական ծրագրի հաւաքական իրագործումներին:

«Թշուառութիւնը» նոյնպէս տիպաբանական յատկանիշներ ունի. Մաթիկը միայնակ է. գործում է անհատապէս թէ կենտրոնի ցուցումներով՝ որոշակի չէ: Թերեւս միայն վիպական վերջին հատուածներում մենք տեսնում ենք ծրագրային փոփոխութիւնների պահանջ, հերոսի եւ կենտրոնի, հերոսի եւ ժողովրդի յարաբերութիւնների միջեւ վիճի առկայութիւն, ինչը խորացնում է Մաթիկի մեկուսացումը, անհատապաշտ մղումները: Որքան նա ճանաչում է ժողովրդին, այնքան նրանից հեռացումը դառնում է ճակատագրականօրէն գիտակից ընկալում, միայնութեան ողբերգականութիւնը՝ բազմաթիւ ինքնահալած հարցումների, որոնումի ճիգ, որի հասողութիւնը անցեալի ու ներկայի հանգոյցներում ուրուագծում են երկուսով, այսինքն՝ հեղինակի մեկնիչ աջակցութեամբ: Մինչդեռ Աղասին լուծում է ժողովրդի մէջ: Կարելի է ասել, պտղակալել է իր մեծ սէրը, նպատակին ծառայում է լիաբուռն:

Ընդ որում՝ նկատելի է, որ Աբովեանի հերոսին եւ ընկ. Մաթիկին գիւղերի սոցիալական դառը նկարագիրը անտարբեր է ձգել. նրանց խանդավառում է ազգային զարթօնքը, բայց՝ տարբեր բովանդակութեամբ, այն, ինչ ոգեւորութեան պահին Մաթիկը կոչում է «մարդոց սրբազնագոյն իրաւունք»⁴³, այսինքն՝ ազատութեան խորհուրդ, ինչի համար հեղինակը նրան յաճախ հեզնախառն կոչում էր նաեւ «յորդոզ տրիբուն»: Աղասին, վերյիշենք, տրիբուն չէ. գործի մարդն է:

Երկու վէպերի կառուցուածքային համադրական եղանակներից մէկը գլխաւոր կերպարի շուրջ գրուածքային կերպարների ներհիւսումն է՝ իրադարձութիւնների, այս կամ այն մանրամասների գաղափարական լուսաբանման առիթներով: Դրան պիտի գումարել կերպարների շնորհիւ աշխարհագրական եւ պատմական լայն համապատկեր կառուցելու շնորհը, որը վիպական յատկանիշ է նաեւ Օշականի համար: Արեւելահայ վիպասանի մօտ պատմական գունեղութեամբ, առասպելի շաղախով, բայց ոչ գրական կերպարի շնչառութեամբ են գծուած յայտնի ապստամբներ Յովակիմ Թումանեանը, Արծափեցի Մանուկը, Գրիգոր

Եպիսկոպոսը, զուտ քաղաքական գնահատականով է առանձնանում Վալերիան Մադաթովը, որի առիթով արժեքները միահամուռ գտնում են, թէ պատմական անձը գրեթէ չի իջել վիպական տարածք: Աբովեանի գրիչը գեղարուեստական գերակայ նկարագրով անմիջական վերհանում է Աղասու շրջապատը՝ մօրը, կնոջը, մարտական գինուած ընկերներից՝ Մուսային, Կարոյին, խլղարաքիլիսեցի հայր ու որդի Սարգսին ու Վարդանին, նրանց դիմաց կանգնած «արինակեր» Հասան խանին՝ Երեւանի խանութիւնից: Տպաւորիչ է Վարդանի մահը՝ կասկածի, թշնամուն յանձնուելու այսրոպէական մտմտումներից մինչեւ հերոսացումի գեղարուեստական գիւտը՝ հակադրութիւնների սուր յաջորդականութեան մատուցման եղանակով: Չմոռանանք, որ հերոսն այնքան սիրելի է եղել հեղինակին, որ վէպը գրելու տարին ծնուած տղային կոչել է հենց Վարդան: Աղասու ջոկատի տղաների վարքագիծը օգնում է ազատագրական կռուի համահայկական բնոյթը ցոլացնելու՝ Անի, Ապարան, Պառնի, յատկապէս՝ Երեւան եւ Խլղարաքիլիսա:

Նիւթը կառուցելու նմանատիպ եղանակը բնութագրում է նաեւ Օշականին: Միայն մի էական տարբերութեամբ. Աբովեանը յուզական զգալի միջամտութիւն ունի, բայց կարծես՝ վարագոյրից այն կողմ, իսկ Օշականը վէպում գործող անձ է, յաճախ չգիտենք՝ ով է գերիշխում. երբեմն թուում է՝ հեղինակն աւելի է նկատելի, քան Մաթիկը, այնքան իմացական վերլուծական է նրա ներկայութիւնը: Դրան գումարենք, որ Մաթիկի վարքագիծն ու հայեացքը բացւում են հեղինակի շնորհիւ, ենթարկւում վերատեսութեան, յաճախ՝ սուր քննադատութեան: Անտեսելու չէ, որ Մաթիկի «քայլարշաւը» Բութանիայում, Իգմիրում, Աղաբազարում, Տարօնում, Վասպուրականում, Կիլիկիայում եւ այլուր⁴⁴, ուղիղ իմաստով ստորադասուած է հեղինակ-հերոսի ծանրանխատ ու ծանրամարս դատողութիւններին ու դրանցից հետեցրած պատմահայրենասիրական, ազգային-քաղաքական, հոգեւոր-եկեղեցական եւ տեղագրական-ճանաչողական բազմաշերտ, տեղ տեղ մանուածապատ ընկալումներին, որոնք յաճախ յոգնեցնում են ընթերցողի գրական աչքը, ինչը, ի դէպ, բնորոշ է նաեւ Աբովեանի բնագրին:

Աւելորդ չէ յիշեցնել, որ Օշականի վէպի արեւելահայ հերոսը լեռներգու թումանեանի մէկ քերթուածի, Միխայիլ Լերմոնտովի (1814-1841) «Կովկաս»ի կարգին՝ ոգեշնչուած է նաեւ Աբովեանի «Երեւանու բերդով»⁴⁵:

Երբ Օշականին այս եւ այն թեւերում մեղադրում են արեւելահայ գրականութեան հանդէպ աչառու գնահատականների առիթով (դեռ «աչակերտ» Վազգէն Շուշանեանից⁴⁶ սկսած), կ'ուզէինք հրամցնել Աբովեանի վէպի մասին գրականութեան պատմաբանի բարձր, ազնիւ եւ պատմական տեսակէտից արդարամիտ մեկնակէտը՝ որպէս, իր գնահատութեամբ, «ճշմարիտ գլուխգործոց»: Նորութիւն էր Վէրք Հայաստա-

ն/ն նրա աչքին՝ իբրեւ ոգի, ձգտում, արուեստի ըմբռնում եւ մանա-
ւանդ լեզուական անջրպետի գրաւում: Նրա գիտական խնդիրն է
«նուսճել հալածականի խոշոր հոգին», որը թիավարում է «տիրող բո-
լոր հոսանքներուն» դէմ⁴⁷: Իր բառերն են: Ի՛րն է եւ եզրակացութիւնը.
«Քիչ մը ծանրացայ այդ [Վէրք Հայաստանի] գործին վրայ, վասնզի
արեւելահայ աշխարհաբարին առաջին կոթողը ըլլալուն չափ է՝ նաեւ
բարձր հոգեբանութիւն, հայրենասէր զգայնութիւն՝ իբրեւ տարափ մը.
Իրմէ ետք ուրիշներ իր ճամբով պիտի քալեն, հետզհետէ զտելով յորդ
ու բիրտ այդ տաղանդին առաւելագանց տուրքերը: Հայ վէպին նա-
խահայրն է անիկա»⁴⁸:

ՕՇԱԿԱՆ-ՄՈՒՐԱՅԱՆ.ԿԵՐՊԱՐՆԵՐԻ ՔՆՆՈՒԹԵԱՆ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐ

Օշականի ստեղծագործական ենթաժանրի շերտերում հարկ է հերոսի վարքագծից բխող սկզբունքի մէջ որոնել վէպի գեղարուեստական քննութեան երգիծական եղանակի հիմնաւորումը: Միայն եւ միամտութեան վկայութիւն կարելի է համարել հերոսի վարքագծի նման ընտրութեան կապը գրողի աշխարհաճանաչողութեան ընդհանուր տարրի հետ, եթէ նկատի ունենանք զուտ մէկ անհատի պարագան: Մինչդեռ Մաթիկը անհատի դիմագծից աւելի գաղափար է, նա կազմում է ընկերային-քաղաքական ակնբախ հոսանք՝ ազգային մտածողութեան զարգացումներում, որը արժանի է, ըստ հեղինակի, հետեւողական ծաղրի՝ սկսած փառաբանուած «մօրուք»ից մինչեւ շատախօսութիւն ու դատարկախօսութիւն, մինչեւ ազգային նոր երեւոյթների ընկարման մակերեսայնութիւն, մինչեւ ճանաչումի ձգտումին անյարիր պարզունակ վարքագիծ:

Այստեղից է բխում անհատի երգիծական սուր ընդգրկումների կապը ընկերային-քաղաքական «առաքեալներ»ի գործունէութեան յատկագծի հետ, որ տարբեր գեղարուեստական յանձնառութիւններով կիրառել են Մուրացանը (1854-1908) եւ Օշականը իրենց ծրագրային վէպերում: Մաթիկը Մուրացանի Առաքեալը վէպի հերոս Պետրոս Կամսարեանի պէս «առաքեալ» է, եղել է, ըստ էութեան, մոսկովեան կեանքի նոյն բռնիմում, զարմանալի զուգադիպութեամբ հենց նոյն 1900ականների սկզբին կամ մի փոքր աւելի վաղ: Գուցէ եւ իրեն քաջածանօթ ճեմարանի նո՛յն սանն է բորբոքել մաշուած, բայց միշտ նորոգ սրբազան պարտքի պատգամը, որ վերբերել է արեւելահայ արձակագիրը՝ «Նուիրուել ...հասարակաց բարոյն, ժողովրդին ու հայրենիքին»⁴⁹ պատգամից:

Ճառերը՝ ճառեր, կեանքը՝ կեանք: Ճառասացութիւնը, ճարտասանական հարուստ ներկայանակը իսկապէս բնութագրում են Կամսարեանին եւ Մելիքխանեանին: Դեռ Պետրոսին, թուում է, կարելի է ներել գիւղը եւ գիւղացուն չճանաչելու մէջ, երբ Մոսկուայում վերցնում է հունգարական թամբ զբօսանքների համար եւ որսորդական կամ մեղուա-

բուժական գրքեր, որոնցով իբր իր կարելին պիտի բերէր գիւղացուն երեկոյեան կամ գիշերային անվերջանալի գրոյցների ընթացքում: Ապա ինչ ասել նոյն կարգի ռոմանտիկ մտածումների համար Օշականի հերոսին, որին եւս մատնում են նման սնափառ դատողութիւնները: Նրա երեւակայութեան բարձրաթուիչ չափումով՝ «...յեղափոխականը «լինելու է» եւ տնտեսագէտ, ագրոնոմ, ու պիտի հետաքրքրուի գործունէութեան իր շրջանին բերքովը, հողերու պարարտացմամբը, բարեփոխութեամբը: Ու համաձայն այդ տեսութեանց, մօտիկ «ապագայում» սա թշուառական աւանդ⁵⁰ սահմանուած է ըլլալու մի մեծ ինտուսքրիէլ կենտրոն, քանի կան սա քարերը, որոնց մարմարը ո՛չ միայն կը բաւարարէ ամբողջ Թուրքիոյ քանդակագործական եւ ճարտարապետական կարիքները, այլեւ կը ջախջախէ Յունաստանը, Իտալիան, երբ արտածուի»⁵¹: **Չի ուշանում նուրբ հեզնանքը՝ թաքնուած ամենիմաստ գիտութեան ու միշտ ծառայութեան պատրաստակամ անսքող սնապարծութեան տակ.** «Յեղափոխականը նոյն ատեն բնական գիտութիւններու ուսուցիչ ալ է, կրային մարգերու մէջ երկրաբանական յեղաշրջումներու փաստերը արժեւորելու ընդունակ: Ու է՛ հողագէտ: Ու է՛ բժիշկ՝ վիրատրներու դարմանումին համար տեղական բոյսերու լիակատար օգտագործմամբ մը: Ու ի՛նչ չէ յեղափոխականը սա մարմարեղէն ամայքներուն մէջ, սա պզտիկ պտոյտին ընթացքին»⁵²:

Հերոսի նոյն հիացումը շատ աւելի ուշ բացուած է Կարինի «ուղղութեամբ», որը ոգեւորութեան պահին կոչում է, ոչ առանց հեղինակի համակրական շնչի, «Արեւելքի Շուեցարիան»⁵³, ուր կարելի է երկաթուղի գցել⁵⁴, ինչը եւրոպական «տեսքի» նախանշան պիտի լինի: Մաթիկի ռոմանտիկական իրականում քաղաքական սնանկութեան ողբերգական ծնունդ է, մինչդեռ Կամսարեանի երեւակայութեան առջեւ անհատի փառագոյ երազայնութիւնն է: Բայց նրանց մօտ ընդհանրական է խորշանքը գիւղական ապրելակերպից, ուրեմն եւ՝ ժողովրդի հետ կեցութեան անհաղորդութեան նախապայմանը: Էլ ո՛ւր մնաց Մաթիկի «յեղափոխական սիրոյ» թովիչ հոգեկցութիւնը կեղտի մէջ կքած գիւղացու հետ. «Մեր տրիբունը շարունակ կը գոցէ, կը ճմռէ ռունգերը ու կը ջանայ զսպել հազը՝ հետեւանք գարշահոտութեան կճումներուն: Նեղուած է մէզին ու քակոքին, սատակ կատուներու, հաւերու, շուներու բազմախառնուող բազմաբուրումներէն (Մեծարեց պէտք էր տեսած ըլլար սա պատկերները), ուր իրենց առէջները կը նետեն փողոցներուն վրայ բացուող կոյուղիները»⁵⁵: **Նախ, Միսաք Մեծարենցի (1886-1906) դրուագը մատնացոյց է անում բնապաշտութեան անէացման բանաստեղծական տաղտուկը, եթէ ընկերային թշուառութեան դիտարկումը պարզապէս չըջանցուած է: Դա արձագանգուում է նաեւ Օշականի Մինչեւ Ո՛ւր դրամայում: Իսկ ահա Մուրացանի Կամսարեանի հետ զուգահեռում ընդհանրական են նաեւ կեղտի մէջ կորած գիւղից (գիւղերից)**

Մաթիկի անընդհատ փախուստները, խուսանաւումները, ինքն իրեն այդպէս էլ չգտնելը:

Այս երկու ճարտասանների ընկալումների հետեւութիւններն են մի-այն տարբեր. Պետրոսը վերադառնում է փափկակենցաղ կեանքին, իսկ փակուղի մտած Մաթիկը ընտրում է թուացեալ պատուարժան մահը, սա արդէն վիպական սիւժէտային գծից դուրս: Երկուսն էլ գիտեն գործել ու խանդավառել, բայց՝ «չափի» թելադրութեամբ: Երկուսին բնորոշ է հաւատը, միայն թէ Մաթիկը իր հիասթափութիւնների պատանդն ու գոհն է՝ աւելի ծայրայեղ վիճակներում, քան Պետրոսը, որի «առաքելական» փառասիրութիւնը անձից այն կողմ չէ:

ՕՇԱԿԱՆԻ ՎԷՊԻ ԴՐՈՒԱԳԱՅԻՆ ԿԵՐՊԱՐՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ

Ինչ վերաբերում է Օշականի վէպի դրուագային հերոսներին, ապա պէտք է ընդգծել նրանց յարաբերական ինքնուրոյնութիւնը. ճիշդ է, նրանք «պտտուում են» Մաթիկի եւ հեղինակ-հերոսի շուրջ, բայց չեն բխում կերպարի լրացուցիչ մեկնութեան անհրաժեշտութիւնից, կազմում են «երկրորդական» միջավայր եւ «դեկոր»՝ մանրամասնի ներկայացման ժամանակ: Դրուագային կերպարները կարծես «խանգարում են» Մաթիկին, նրանք հերոսի յեղափոխական գործի հանդէպ բուռն սիրուց խամրում են, երկրորդական դառնում նաեւ ապրուած խանդի «վառվռուն» վերաբերմունքով:

Երկրորդական կերպարների հասցէին Մաթիկն ու հեղինակը գտնում են «կատարեալ մասսա» արտայայտութիւնը: Առաջինի մօտ խոր ու անթաքոյց դժգոհանք կար. չէր սիրում, որ ընդհատում էին իրեն: «Մասսան» անպատրաստ խառնամբօս էր. «Քիչ [էին] եւ յատուկ անունները յեղափոխական պետերէ իր խօսածին մէջ (աւելի յետոյ պիտի իմանայի այս կծծիութեան զապանակը, որ խորունկ նախանձ մըն էր իսկապէս ժողովրդական գործիչներէն)»⁵⁶: «Մասսայի» նկատմամբ իր վերաբերմունքը միայն գործչի վարքագիծ չէր, այլ նաեւ «բժշկի» եւ «սոցիոլոկի» վերամբարձ պաշտօն, որը սիրում էր ընդգծել: Վերից ուղղուած մեծամտական մօտեցումի թիրախն է նաեւ նիւթը խորաքնին վերլուծութեան ենթարկող ուսուցիչը. «Չղջացած է զիս մտիկ ընելուն: Յայտնապէս կը տառապի ան, վասնզի հեռու կը գտնէ ինքզինքը ժողովուրդէն»⁵⁷: Մեկիքխանեանցին տրուած այս բնութագիրը յատկանշական է ներքին ճանաչողութեան տեսանկիւնից, որն աւելին է, քան իր ժողովրդին ճանաչելու բնաբուխ⁵⁸, բայց կոյր ձգտումը, որ ունի երգիծական մեր հերոսը: Նրան թւում է, թէ արդէն ճանաչում է ժողովրդական զանգուածը, որին ինչքան առերեւոյթ մօտենալու քայլեր է անում, այնքան իրապէս հեռանում է:

Նկատենք այստեղ մի ուրիշ հանգամանք, որը հեղինակը հետեւողականօրէն ձգտել է շրջանցել, բայց «այս անգամ» կարծես մի փոքր չի

ստացուել. դա Մաթիկի վերաբերմունքն է ուսուցիչ-հեղինակի նկատմամբ, դա «վերէն»՝ մոսկովեան համալսարանական բարձունքից, յեղափոխական առաջնայնութեան դիրքերից նետուած հայեացքն է «գիւղական սահմանափակ» ուսուցչին, որին «մտիկ ընելը», իր մեկնութեամբ, անիմաստ է: Հերոսի շատախօսութիւնը վերաբերմունք է հենց հեղինակի հանդէպ, իւրատեսակ դպրոց, որի խոնարհ աշակերտն է իր դերով դեռ պատանի ուսուցիչը: Հետաքրքիր է, որ հեղինակը սիրով կլլում է վիպական խայծը՝ «դիրքաւորուելով» երկրորդ դէմքի համար յատկացուած անսովոր բնագծում: Ոճական իւրայատկութիւնն այն է, որ Մաթիկի շատախօսութեանը վէպում քիչ է տեղ տրուում, մինչդեռ նրա վերլուծութիւնների ու մեկնութիւնների հեղինակային վերաշարադումները շուրջ են, անափ՝ վիպական լուսանցքում, լեցուն՝ ենթաբնագրով: Հերոսն ու հեղինակը առաջին ու երկրորդ տեղերը փոխելիս կարծես մնում են առեքելոյթ հակասութեան, բախումի շրջագծում: Սա նիւթը կառուցելու վարպետ եղանակ է, որին տիրապետում է Օշականը՝ հազուադիւր ներկառոյց հայ գրականութեան մէջ:

Անդրադառնալով Մաթիկի եւ ժողովրդի հանդիպումներին, այն կարելի է եւ պէտք է յարաբերական, պայմանական դիտել. նրա համար Բուլթանիայի ժողովրդական պատկերը կազմում են գիւղական «սրճարանի յաճախորդները», որոնք, իր գծած արտայայտութեամբ, Դանթէի (1265-1321) տառապանքի, «խորհուրդի» կրողներ էին: Բայց, եզրայանգում է արձակագիրը, նրանք չեն գործողութիւնների խթանիչը, նրանք միայն խորք են, նրանց բնութագրումը «պէտք է ձգել... այսպէս կիսատ, ծերերը՝ այսպէս ուրուագիծ, ամէն մէկուն մէջ [պէտք է ձգել] ապառաժի պէս յստակ յօրինած ողբերգութիւնը ապրումին ու քալել, որպէսզի քալել վէպն ալ»⁵⁹: Հեղինակի համար դա մշակուած ոճապատում է: Այդպիսին է նաեւ «Թուրքմէնին Աղջիկը» պատմուածքի կառուցման եղանակը, ուր նոյն ծերերն են՝ որպէս անփոփոխ ետնաբեմ, գրեթէ առանց դերակատարութեան:

Վիպական տարբեր հատուածներից մենք կարող ենք առաջինը վերբերել իր շիտակ հարցումներով կովարձ Թաթոսին, «ընդդիմադիր» ջորեպան, պարտիզակցի Մինասին, որոնցից, բնական է, դժգոհ է Մաթիկը: Գրեթէ մուրացանեան շնչով կազմուած այս պատկերներում ցուցադրական փնթիւնիցը, ըստ էութեան, ժողովրդից յեղափոխականի «փախուստի» բնականութեան վկայութիւն է, էլ ո՛ւր մնաց խօսենք նրա սիրուց կամ անհանգստութիւնից⁶⁰: Կարելի է յիշել նաեւ հարկահաւաք ծաղկատար պաշտօնեային, որից բոլորը սարսափում էին, քաղցրիկ, լեզուանուշ չորպաճի Կարապետին, որ միշտ ապշեցնում էր Թուրքերի հետ շփումներում, կապերում ցուցաբերած անսպասելի յաջողակ լուծումներով, արմաշական շրջանաւարտ Թաթուլ Մայրազոյն Վարդապետին, որը հրաշալի տիրապետում էր ճամբորդական գրականութեա-

նը, մասնաւորապէս Պոլսի մասին գրքերի բովանդակութիւնը իւրացրել էր, բիւրեղացրել անձնական խորաշերտ զգացումով: Եւ վերջապէս ընկ-Սեդօն, որի հետ «բաժնեց» ժողովուրդ ճանաչելու հմտութիւնը, Ակոյի քարայրից յետոյ մէկամսեայ դեգերումները, մատնութիւնը, կամովին յանձնուելը թշնամուն Ադաբազար-Արմաշ ճանապարհին, որպէսզի թուրքը ուրիշներին իրենց պատճառով չշարունակի խոշտանգել, եւ վերջապէս, նահատակութիւնը Մոխիրնոցին մէջ:

Սեղմ տողերի մէջ հեղինակը տալիս է հերոս յեղափոխականի գործունէութեան տարակուսելի իմաստները եւ սթափ զնահատութեան ամփոփումը. ի՞նչ շահեցին մաթիկները ժողովրդական «անվերջ ճանաչումի» փորձերից, ի՞նչ շահեց ժողովուրդը նրանց նուիրումի անկեղծ, սակայն անհանգրուան զոհաբերումի սեղաններից: Մաթիկները մեծ կամ փոքր հերոսներ էին, «որոնք իրենց անձին ամբողջը դրին»: Եւ հեղինակի նորատիպ հարցումը. մաթիկները՝ «...Յիւնա՛ր, քանի որ իմաստուն չէին ծնած, բայց ազգին համար մեռնելու պահին մեծերուն չափ մեծ եղան:

Մաթիկները:

Կը հարցնեմ ու կը լռեմ»⁶¹:

Պատասխանը «չոր» է ու թերեւս աննպաստ «մեզ» համար. մաթիկների ճանապարհը փակուղիների գորդեան հանգոյց է, ուր լուծումը աներեւոյթ է արձակագրի տեսադաշտում: «Գրականութեան Համար» ծրագրային ուսումնասիրութեան մէջ, գրուած 1929ին, տպագրուած Հրանդ Բալուեանի (1904-1967) *Ջուարթնոց* հանդէսում, վէպի վրայ աշխատելու շրջանում, նա մատնացոյց է անում իրենց կողմերում դարասկզբին երեւցած ուրիշ «Մաթիկի» (մաթիկների տիպաբանական գուտ նշանը)՝ գուտ ստեղծագործական հակումներով, միշտ փառաբանական մեծութեան ու «հանճարութեան» կարօտ, բայց՝ կատարեալ միջակութիւն, որի մէջ գրական երէցները պատրաստակամ էին «առնուագն տաղանդ մը ողջունելու»: «Պատահեցայ տղոց, որոնք իրենց փորձերը ինծի դրկած ատեն, կտրուած գովեստներ ալ փոյթ ունեցած էին ներփակելու գիրքին մէջ՝ ստորագրուած ջոջ քննադատներէ: Աղետը հոն է, որ այսպէս շփացուած այս տղաքը պիտի շարունակեն նուագագոյն տասը տարի տառապիլ՝ քաւելու համար այդ գովեստներուն աւերը: - Քննադատը չի յապաղում բերել արեւելահայ գրողի տխուր օրինակը.- Անոնցմէ մէկը, որ Կովկասէն կը բերէր իր վկայականները, եւ որուն հանդիպումը ըրի տասը տարի առաջ Պոլսոյ գիւղերէն մէկուն մէջ, դեռ չէ մոռցած այդ գովեստներուն շաքարը եւ Յունաստանի մէջ կը շարունակէ գրել ու գրել, անօթի ու ծարաւ, երբ կրնար շատ լաւ խանութ մը կառավարել ու գոնէ կուշտ ապրիլ»⁶²: Իսկ եւ իսկ նոր Մաթիկ. եթէ առաջինը շողակրատ էր, այս մէկը գրամով է: Երեւոյթի մասին նա արդէն լայն կարկինով վկայելու էր Մաթիկ Մշիք-

խանեան վէպում: «Յեղափոխական մաթիկները, գէթ անոր դպրոցին խլեակները,- իր իսկ կենսափորձով հաստատում է երեւոյթի ընդհանրացման իր միտումը վիպասանը,- Սփիւռքի շատ մը հայաշատ կեդրոններուն վրայ կ'ապրին տակալին: Ես հանդիպած եմ անոնց Երուպա, Ասիա, Ափրիկէ: Ու նոյնն էին բոլորն ալ, իրաւ է թէ գահագուրկ արքաներու նման աղօտափայլ»⁶³:

Վիպական այսօրինակ հերոսների գործի փառաբանութիւնն ու լուսապսակ նահատակութիւնը հայ գրականութեան մէջ ակամայ դարձել է սեւեռուն նպատակ: Օշականի իրական դժգոհութիւնն այստեղ է. մի կողմից Մաթիկը «մեր ժամանակի հերոսն է», միւս դարձերեսին՝ «աւելորդ մարդը»: Առաջին «դէպքի» համար հեղինակը ծաղրի նորանոր մեթոդներ է ընտրում, «երկրորդի» պարագային՝ կարեկցում է, ընդունում, որ նրա նուիրումը կասկած չի յարուցում, անմիջական է, սրտառուչ: Մաթիկի «հերոսութեան» եւ «աւելորդութեան» գուզընթաց խաղարկումները ապահովում են կերպարի քննութեան ամբողջականութեան պատրանք:

ՕՇԱԿԱՆ-ԴՈՍՏՈՆԵՍԿԻ. ԿԵՐՊԱՐՆԵՐԻ ԲՆՈՒԹԱԳՐՄԱՆ ՓՈՐՁԸ

Վերլուծական նման հնարանքը ածանցւում է Ֆէոդոր Դոստոեւսկուց (1821-1881): Մեր կարծիքով, վերջինիս *Besii* (Այսահարը) վէպում, իրեւ լինելով քննութեան եղանակ, ընկած է ընկերային նոր՝ «մութ ու լոյս» ճանապարհի (այսինքն՝ եւրոպական թէ պահպանողական) ընտրութեան նպատակային սկզբունքը, ուր ռուս հանճարը հաւատ չի ընծայում արեւմտամէտ մղումներին, եւ որոնց նկատմամբ անհանդուրժող էր առաւել եւս արտասահմանում եղած տարիներին՝ 1867-1871ին: Ճիշդ է նկատում Օշականը, որ ռուս ընկերութեան մէջ «...Մարքսիզմ ու Թուլսթոյիզմ, ասոնք հակադրութիւններ չեն 1880ին, այլ օրուան հօրագոյն կիրքեր: Ու Տայսթոեւսկի մինակ ոճիրին տեսաբանը չէ, այլ աշխարհը փրկելու նոր Քրիստոս մը ուզող մարգարէ մը»⁶⁴: Նա որսացել է ընկերային կրթերի բուն յորձանքը, որտեղ *Լեւ Տոլստոյը* (1828-1910) եւ *Դոստոեւսկին* աշխարհը յեղափոխականներից ազատելու համար «Բրիստոս մը» վերբերելու դաշնութիւն են կնքել: Եւ ինքը միանում է նրանց:

Օշականը դիպուկ է նկատում կերպարի ընտրութեան մէջ Դոստոեւսկու նորարարութիւնը, որը ճանաչողական անցումի հրաշալի օրինակ է առհասարակ ռուս գրականութեան գեղարուեստական տարածքներում⁶⁵:

Դոստոեւսկին, հետեւողականօրէն երգիծում էր իր հերոսին՝ Պետրուշա Վերխովենսկուն, որի նախատիպերից մէկը մոսկովեան նշանաւոր պատմաբան-արեւմտամէտ, տրիբուն Տիմոֆէյ Գրանովսկին (1813-1855) էր՝ «ժողովրդական վրիժառութիւն» շարժման նիւսիլիստ առաջ-

նորդ Սերգէյ Նեչաեւի (1847-1882) կողքին: Չմոռանանք, որ Այսաճարի սեւագրութիւններում հերոս Վերիտովենսկուն հեղինակն ուղղակի կոչում էր «Գր․», այսինքն՝ Գրանովսկի: Չմոռանանք մի ուրիշ՝ «անձնական» կարգի հանգամանք՝ այս անգամ անաբեկիչ Նեչաեւի առիթով, որն իր համար երկրորդական չէր. այն մօր աղջկական ազգանունն էր:

Ի դէպ, Գրանովսկին ժամանակին ազատամտական գաղափարներով հմայել էր նաեւ Նալբանդեանին, ինչի մասին գիտական-քննական խորքով արտայայտուել է Հեգէյը Եւ Նորա ժամանակը գրառումներում (1863) արդէն Պետրոպաւրովեան բանտի տաղտուկը յարթահարեցիս: Անտեսելու չէ, որ հայ յեղափոխական-դեմոկրատի արխիւում պահպանուել են Գրանովսկու՝ Մոսկուայի Համայնարանում տպագրուած աշխատասիրութիւնները՝ Գէորգ Հեգէյի թարգմանական գրքերի կողքին:

Դոստոեւսկին Օչականի համար ակամայ դարձել է կերպարաստեղծ եղանակի «յուշարար»: Վերադառնանք, սակայն, երկուսի այն գուգահեռներին, որոնք գալիս են ընդգծելու յեղափոխութեան հանդէպ նրանց ոչ միայն բացասական ընդհանրական դիրքորոշումը, այլ նաեւ ստեղծագործական քննութեան արմատական տարբերութիւնը, ինչը խօսում է այդ երկերի ինքնուրոյն կառոյցի մասին: Ռուս մեծագոյն մտածողը կանխագգում է յեղափոխութեան հետեւանքները՝⁶⁶ դեռ շարժման արշալոյսին, խանձարուրի մէջ, իսկ հայ բարքագիրը յետահայեաց ծանրախոհութեամբ կարծես ամփոփում է երեւոյթի ազգային ողբերգական հետեւութիւնների շրջանակը՝ իբրեւ համաժողովրդական գերագոյն դաս հայ պատմութեան տողանցքի վրայ՝ ընդհանուր եզրագծի բերելով ազգային-քաղաքական ու այդ քաղաքականին ուղղութիւն հաղորդած, մշակութային ծանր բանուածք դարձած մտածութեան ծալքերը:

Երկու գրողները կազմում են վէպի գործողութեան եւ սոցիալ-«յեղափոխական» շարժման «ժամանակագրութիւնը». ռուս վիպասանի համար այն ներկայանում է իբրեւ ուրուագիծ, իսկ հայ գրողը կազմում է անցեալ դարասկզբի իրադարձութիւնների յետահայեաց վաւերականութիւնը՝ տարեգիրի չէզոք ու բարեխիղճ մօտեցումով, ելնելով ազգային պատմական ողբերգական խորքի փորձառութիւնից:

Կայ մի ուրիշ էական տարբերութիւն երկու մտածողների վէպերի հրապարակագրական պաթոսի եւ նպատակադրման մէջ. Դոստոեւսկու «հակայեղափոխական» վէպը, ըստ էութեան, զգուշացում է պատմական խորհրդի մէջ ականդական իւրայատկութիւնը («ռուսական ուղին») պաշտպանելու ճանապարհին: Օչականի մօտ «զգուշացումը» այլ լեւս յապաղած է. մաթիկները, ընկ. փանջունիները, յեղափոխութեան «գեղարուեստական» նուիրեալները, նրա տպաւորութեամբ, երկիրն ու ժողովրդին կանգնեցրին հայրենագուրկ վիճակների առջեւ: Լաւագոյ-

նը, որ տալիս է իր վէպում հայ գրողը, զուսպ վերաբերմունքն է, անգամ կարելի է ասել, խղճմտանքը հերոսի (հերոսների) հայրենասիրական մղումների հանդէպ, որը, սակայն, անհաշուենկատ էր ու ոչ-խելամիտ: Արդեօ՞ք անհազանգը ուշ չէ:

Արդեօ՞ք անհազանգն ու կարեկցանքը բեւեռներ են Օշականի ստեղծագործական համակարգում: Առաջին ու վերջին անգամ դրանք այդպիսին դառնում են Մաթիկ Մելիքիսանեան մշակութային վէպում, ազգային ենթահողի մեկնութեան վրայ: Այստեղ է վիպասանի գեղարուեստական ներքին տեսողութեան ընդլայնման իրական հնարաւորութիւնը: Այստեղ է «պատմութեան խորհուրդը» կառուցելու նրա անշտապ քայլը, թէկուզ 1915ի աղէտից յետոյ ժողովրդի վերընծիւղման, յարատեւութեան հանդէպ անսասան հաւատով: Ոչինչ որ «ուշ» է կարծես, կարեւորը, որ իր ձայնը հասնի ժողովրդի մտաւորական բարձր հատուածին, ինչը գիտակցում է պատմութեան իմացական ընթացքի օշականեան բանաձեւերի ճշմարտութեամբ, ժողովրդին ճանաչելու ու նրա ուժը բացայայտելու հաւատով:

Այստեղ է հերոսի ու հեղինակի գլխաւոր ջրբաժանը:

Այս ջրբաժանի մասին մի փոքր աւելի մանրամասն. վիպական ծաւալումները Մաթիկի՝ գիւղում եւ առհասարակ հայաշխարհում գործողութիւնների շրջանակում են, ուր ինքը «կենտրոն եւ ծայրեր» յարաբերութեամբ համապատասխանում է «գլխաւոր հերոս ու շուրջիներ» կառուցողական եղանակին: «Գլխաւոր հերոսը» անձնաւորութիւն է, հայեացք, հոգեբանութիւն ու ապրում: Բայց կայ նաեւ «հեղինակի» տիրոջը, որն աւելի ծաւալուն է, ընդգրկուն, քան հերոսի պարագան է ինքնին: Այստեղ գործում է երեւոյթների գնահատողական, մեկնիչ սկզբունքը, որն էապէս տարբերում է հերոսի վարքագծի քննութեան առարկայացուած տարրերից: Այն բաւական ընդլայնուած է, վստահաբար հաստատենք, որ գերակայ ներուժ ունի հերոսի պատկերման համեմատական լոյսի ներքոյ, քանի որ գործողութիւնների հանդէպ վերաբերմունքը գերիշխում է իբրեւ բացարձակ գիտակցութիւն, իբրեւ ճանաչողութեան ակտիւ գործօն, իբրեւ ազգային երեւոյթների վրայ օրինաչափ, անառարկելի քննական «նստուածք»:

Արձակագիրը քանիցս կարծես զգուշացնում է ընթերցողին, որ երբեք չպիտի խաբուել Մաթիկի շուրջը պտտուող դիպախաղի փայլից, միշտ պիտի սպասել հեղինակի խօսքի կողմնորոշումին, այսինքն՝ իմացական, վերլուծական չափաբաժինը աւելի ներգործուն է, քան գործողութեան բնաբուխ զարգացումը: Ի դէպ, Օշականը երկու հրաշալի նախորդներ ունի այս առումով եւս՝ Աբովեանը եւ Դոստոեւսկին: Միայն նկատելի տարբերութեամբ. հայ նոր գրականութեան հիմնադիրը ծովածաւալ հիացում ունի իր հերոսի հանդէպ, մինչդեռ Օշականն ու ռուս խոշորագոյն գրողը իրատեսական, անգամ ծաղրական վերաբերմունք

են մշակել ե՛լ իրենց հերոսների, ե՛լ հերոսներին ասպարէզ նետող սոց-
իալ-քաղաքական ուժերի նկատմամբ, ինչը նոր կշիռ է հաղորդում վի-
պական գաղափարական հանգոյցներին:

Սա էլ երկխօսութեան մի եղանակ է հեղինակի ու հերոսի միջեւ, որ
պայմանականորէն կարող ենք կոչել՝ «համը երկխօսութիւն», քանի որ
«գրոյցներից» հերոսը չի փոխուում. նրա հոգում եւ վարքագծում, հակա-
ռակ հեղինակային թուացեալ ջանքի, ներքին կամ արտաքին վերափո-
խումներ չկան: Ինչ ըմբռնումով կամ առաքելութեամբ եկել է հերոսը,
այդպէս էլ ասուպի պէս անհետանում է՝ հեղինակին ձգելով մտորում-
ների ծանրագոյն շղթայ, որոնք մերթ հեռանում, մերթ մօտենում են
հերոսի գատողութիւնների ապակեայ բուրգին: Մաթիկը «չի ենթար-
կուում» Օշականին:

Մաթիկի բերած անակնկալը հեղինակին թերեւս մահուան գիտակից
ընտրութիւնն էր, որով կամաւոր անձնագոհութեան նշանն է հաստատ-
ուում՝ բերելով խորը յարգանք վճռի հանդէպ: Մահը «առեղծուածի»
ընտրութիւնն է, հերոսացումի ճիգը, որը բնաբուխ է: Մինչդեռ կարող
ենք յիշել Դոստոեւսկու վէպի հերոս Պետրուշային, որը, առնելով
վտանգի հոտը, արագօրէն ճողոպրում է Սանկտ-Պետերբուրգից դէպի
արտասահման: «Յեղափոխական» հերոսներին Դոստոեւսկին եւ Օշա-
կանը բերում են վիպական շիկացման կիզակէտ եւ քննում տարբեր
մեկնակէտերից:

Ահա՛ այս ամէնի խորքում էլ ծաւալուում է ընթերցող-հեղինակ երկ-
խօսութիւնը, որի ժամանակ էլ, անկախ տեսանողի ցանկութիւնից,
փշրուում է հերոսի՝ մեր յիշատակած բուրգը: Ապակեպատ փշրանքների
տակ մնում են մաթիկների ու վերխուկենակիւնների խեղճացած մտքի լա-
թերը: Կեանքը ցոյց է տալիս նրանց խօսքի ողջ սնանկութիւնը: Շուռ
տուէք նախադասութիւնները՝ բառե՛ր, բառե՛րի ջրվէժ, միայն փքուն
արտայայտութիւններ: Չկան ծրագրեր, չկայ կամք՝ ինչ-որ բան շրջե-
լու, բարեփոխելու: Կեղտակորոյս ու գարշահոտ գիւղի ընդհանուր Ֆի-
զիքական նկարագրին գումարուում է գաղափարական կարծրատիպերի
մտածողութեան անկարելի թշուառութիւնն ու փոքրութիւնը:

Նորագոյն շրջանում, Օշականին նուիրուած աշխատասիրութեան
մէջ, հայրենի գրականագէտ Կիմ Աղաբէկեանը նկատել եւ ամփոփել է
զուտ գրական հանգոյցներում վիպական երկու հերոսների գաղափա-
րական ու գեղարուեստական առնչութիւնները՝ ելնելով, իր տպաւո-
րութեամբ, վէպի առաջաբանի հիմնադրոյթներից. «Օշականն ինքը
վիպական կերպար է ընդհանրապէս, որ առանձին քննութեանն անիւթ է,
իսկ մասնատրաբար, այս պարագայում, խնդրոյ առարկայ վէպի հե-
րոսներից մէկը: Խօսել այս վէպի առաջաբանի մասին, նշանակում է
ուրուագծել նաեւ հեղինակ-հերոս կերպարի զարգացման ուղին ոչ մի-
այն այն պատճառով, որ ինքն է հանդիպում, ուղեկցում, բացատրում

ու բացայայտում Մաթիկի հոգեբանութիւնը, ապահովում հեղինակային ներկայութիւնը վիպական մթնոլորտում, այլ նաեւ հարցեր առաջադրում, տալիս պատասխաններ..., հանդիսանում վէպում ծաւալուող մտայնութիւնների հասցէատէրը,... դառնում... գործօնների ազդեցութեամբ վերակերտուած գրական բնատրութիւն»⁶⁷ :

Ազգային լայն ու վիճարկուած գաղափարական խնդիրների երկու- ութիւնը հայ իրականութեան մէջ անտեսել չի կարելի նաեւ այսօր: Ուստի հեղինակային ներգործութեան սահմանները խոր արմատ են նետել հակադիր ուժերի բանակներում: Կան աշխարհաքաղաքական մտայնութիւնը բարձր պահող ուժեր, որոնք նրբամտորէն շրջանցում են Օշականի, Շահնուրի, Մահարու ընդվզումի հասցէները: Նրանց մօտ Մաթիկի եւ մաթիկների հանդէպ եղած կարեկցանքը հերոսացումի վկայութիւն է, որը բխում է հայրենասիրութեան առարկայացումից: Այս հարցում նրանց պատկերացումների մէջ բանավէճն ընդունելի տարբերակ չէ եւ վերուստ մերժուած: Ճիշդ եւ ճիշդ Մաթիկի պէս, որի գաղափարական հայեացքը բեկել հնարաւոր չէր:

Հերոսի նմանօրինակ «անկախ» կեցուածքի դէմ Օշական հեղինակի ընդվզումը երեւան է հանում ներգործութեան զարմանալի ներուժ, երեւոյթի դէմ անհանդուրժողութեան գրողական համոզիչ վարքագիծ, որի վրայ լուսարձակ է նետուած չորս անկիւններից, ինչի շնորհիւ բացուած են իմացական խորքերում թաքնուած մեկնական հնարաւորութիւնները: Եւ սա արձակագրի մեծագոյն նուաճումն է՝ գրեթէ լուռ, առանց ինքնահաստատման պատրանք բերող շատախօսութեան, ինչից տառապում է Մաթիկ Մելիքիանեանը:

Իսկ մաթիկները բոլոր ժամանակներում իւրացրել են մեռնելու արուեստը, որը ամէն ինչից զատ վէպի հերոսին հաղորդել է նիհիլիզմի⁶⁸ որոշ տարրեր: Այդ նիհիլիզմն է, որ զօրացրել է մահուան խորհուրդը⁶⁹, հակառակ որ փնտուել է սխրալի արկածը ընդդէմ թուրքական բռնակալութեան: Օշականի հարցման դիմաց «լուռութիւնը» «ոչինչի» յայտարարն է: Ինչի⁷⁰ էր կոչուած, ի՞նչ արեց: Արդեօ՞ք հասաւ որեւէ արդիւնքի: Դեռ Մուրացանի Առաքեալի հերոսը անհանգստութեան իրական պահեր տուեց Խոջա Միրզային՝ Սայու ընտանիքին առժամանակ ազատելով վաշխառուի շահատակութիւններից:

Օշականի հերոսի նիհիլիզմը բխում է աւերողութեան զգացումից: Նա դեռ «մանուկ մըն էր՝ հակառակ մեծ զարգացումին»⁷⁰: Խօսքն անձին չի վերաբերում, այլ՝ յեղափոխական տիպարին, երեւոյթի ընկալմանը, թէեւ հեղինակը յաւանդութիւն չունի «նուաճելու» գաղափարատիպը: Նոյն տեղում գրողն ընդգծում է, որ հերոսի տիպաբանութիւնը իր համար նուաճուած հասկացութիւն է. «Մաթիկները հազար էին՝ սկսած մաքսի բեռնակիրներէն մինչեւ ամէնէն մաքրատաղանդ գրագէտը»⁷¹: Այդ տիպաբանութեան տարրերն են՝ գործելու, եռանդը սպա-

ուելու անսահման նուիրումը, ազգային ճանաչողութեան սահմանափակ ընկալչութիւնը, յուզաշխարհը, մշակոյթը իրենց մէջ կրելու ու բացելու անմիջականութիւնն ու խորութիւնը՝ Սայեաթ-Նովայից (1722-1795) մինչեւ Րաֆֆի (1835-1888):

ԳԱՂԱՓԱՐԻՑ «ԱԾԱՆՅԵԱԼ» ԶՈՒԳԱՀԵՌՆԵՐ

Արեւելահայ, նաեւ խորհրդահայ, գրական մշակութային արժէքների գեղարուեստական ճանաչումը Օշականի համար միշտ էլ եղել է կենտրոնական հարցադրում: Ե՛ւ 1910ականներին, ե՛ւ յաջորդող տասնամեակներում գրողը պարզապէս մարտնչել է իր գրական հայեացքի «անվերաքննելի» դրոյթների պաշտպանութեան համար: Դա ուղղակի նշանակութեամբ գրապայքարի⁷² թէ՛ կէտն էր, եւ շրջափոխելով Մաթիկի կերպարի առիթով վէպից բխող բնութագրիչ գնահատականը՝ կարելի է այստեղ Օշականին վերագրել նոյն «տրիբունի» դերակատարութիւնը, բայց մարտնչո՞ղ տրիբունի, որի շահը գրականութեան համար սրբազան կռիւն է՝⁷³:

Այդ պատճառով նա ծանրագոյն հարուածներ է ընդունել, նրան «հայրենատեաց» ու «դաւաճան» են կոչել, պատրաստել քաղաքական կարգի հաշուեյարդարներ, անգամ հալածանքներ՝ կրթական, եկեղեցական մակարդակների վրայ: Մահից ընդամէնը տարիուկէս առաջ, վերջիչելով իր դէմ արեւմտահայ ու խորհրդահայ բախումների «նենգ հոգեբանութիւնը», ընդգծելով, որ «խորհրդային Հայաստանի գրական ճիգի» համեմատական տկարութիւնը առաջին հերթին քաղաքական պայմանների, այլ ոչ տաղանդի ուղղակի բացակայութեան հետեւանք է, նա Ռամկավար Ազատական ղեկավար գործիչ Մամուէլ Թումայեանին (1912-1988) գրում է. «Ռուս գրականութիւնը 1917էն ասոյից անցած է բազմաթիւ տագնապներէ⁷⁴: Արեւելահայ գրականութիւնն ալ կը տուայտի նոյն տագնապներուն մէջ: Ահա՛ իրականութիւնը: Ինձի պիտի առարկէին իմ չափերուս սխալը եւ ոչ թէ վերագրէին *հայրենիքը ատելու, ներգաղթը հարուածողի* նենգ հոգեբանութիւնը: Բայց միամիտ չեմ, որ պիտի չթափանցեմ հաշիւներուն ներսը: Գրականութեան մտնելէս ասոյից ես տառապեի եմ հասարակ տեղիքէն, դիրքիցէն, աժանէն»⁷⁵: Այդ «հաշիւներէ» շնորհիւ Օշականը խորհուրդ է տալիս գատել իրարից պատմագրութիւնը եւ ուսումնառութեան մեթոդները: «Տեղիքէն», «դիրքիցէն» կրած տառապանքի դիմաց նա հենց սկզբից բացւում է դէպի Ֆրանսիական եւ ռուսական գրական աժոնները, ընդունում կրած ազդեցութեան բարերար ազդեցութիւնը եւ նպատակասլացութիւնը. «Օտար գրականութիւնները (Սթանտալ, Պալգազ, Ֆլոպէռ, Տայսթայովսքի իմ մտքին անդրանիկ տագնապները կը կազմեն) ինձի տուին հպարտութիւն, մեծութեան շատ յստակ զգայութիւն»⁷⁶:

Յեղափոխական եւ սոցիալիստական մտածողութեան ընկերային խորքերում Օշականը վերակազմում է մշակութային ճանաչողութեան բանաձեւերի յատակագիծը՝ վերստին Մաթիկի «աջակցութեամբ», ինչն ուղղակի տանում է երգիծական նուրբ սլաքներով: Բարձրագիրը բացառապէս է յեղափոխութիւնների իմացական սնանկութիւնը եւ միեւնոյն ժամանակ փառագոչ ձգտումը՝ ներգրաւել, սեփականել մշակութային յեղափոխութեան, «նոր արուեստի» հնարաւոր դափնիները՝ որպէս ոչ-աւել, ոչ-պակաս համամարդկային իղձերի արտայայտութիւն: Մաթիկը կրկնում է այն, ինչ լսել է մոսկովեան սրահներում: Այսպէս, «մասսային» տիրապետելու պահանջի յարաբերական լոյսի տակ նա մարտնչող սոցիալիզմի գաղափարական զինանոցից փոխառում է նաեւ նորագոյն թեզիսներ: «Այս բոլորը սակայն հարազատ մարմնառութիւններն են անոր իմացական եւ քաղաքագիտական մեծ պատրաստութեան: Իր (ըստ հեղինակի՝ Մաթիկի եւ ազգային յեղափոխական առաջնորդների պատրաստութեան ծաղրի յատկանշական կողմն է սա - Մ.Գ.) սկզբունքներուն համեմատ՝ «առանց իմացական մեծ կուտորի չի կայ, չի կարող լինել հարազատ յեղափոխական: Կոիւր առանց բանականութեան՝ մի սխալ աւանդիր»⁷⁷, - մէջբերում է արձակագիրը մի՛շտ էքսկուրսի յորձանքում գտնուող իր հերոսի տեսական պատմամշակութային գանձերից մի նոր փունջ:

ՄԱԹԻԿԻՑ ԴԵՊԻ ՕՇԱԿԱՆ ԶԳՈՒՈՂ ՃԱՆԱՊԱՐ ՀԸ

Ինչպէս արդէն նկատել ենք, Մաթիկ Մելիքեանեան վէպն առանձնանում է հայ երկու գրական մշակոյթների բախումի գեղարուեստական փորձով, ուր արդէն գեղարուեստական կառուցուածքային մտորումները հասնում են հրապարակախօսական շնչի դիմաց, ուր գրողը իր տեղը գիջում է քննադատին: Իսկ որ գրական երկու հատուածների միջեւ «լարումը» յաճախ վերաճում էր առճակատումի, ակնբախ երեւոյթ էր, ինչը քանիցս ընդգծել են ե՛ւ արեւմտահայերը, ե՛ւ արեւելահայերը (Դանիէլ Վարուժան (1884-1915), Օտեան, Շահնուր, Շուշանեան (1903-1941), Անդրանիկ Մառուկեան (1913-1989), Ա. Շիրվանզադէ (1858-1935), Վահան Տէրեան (1885-1920), Կոստան Չարեան (1885-1969), Չարենց եւ շատ ուրիշներ): Գրական առողջ մրցակցութիւնն է, որ յաճախ իր դիրքերը գիջել է լարումի կամ առճակատումի, ինչի շուրջ գնահատումների արձագանգներ կարելի է առանձնացնել նաեւ այսօրուայ գրական յարաբերութիւններում: Դրանց է, ըստ էութեան, նուիրուած Օշականի բանավիճային, բայց խորքով գիտական ճանաչումի արժանացած «Զուգակշիռ...»ը⁷⁸:

Մաթիկի նկատմամբ հեղինակի հետեւողական երգիծանքը կարելի է դեռ մի կողմ թողնել. վերջինս աւելի լուրջ հարց է քննում այս տողերի ենթախորքում՝ ազատագրական պայքարի ձեւաւորման մէջ տրիբուն-

ների բարձր ազդեցութեան խնդիրը արեւմտահայ աւագանում: Այն գրքունակ է եղել, ներգործել միայն մտաւորականների յեղափոխական շնչի վրայ, որոնց գերխնդիրն էր գաղափարների «փոխադրումն» ու «տնկումը» բարեբեր դաշտում՝ ժողովրդի սրտի մէջ⁷⁹: Այստեղ էլ երգիծական ուղղութիւնը որսալ դժուար չէ. մեր առջեւ է մաթիկները «պերճանքն ու թշուառութիւնը»՝ յաջա ժողովրդի ու հեղինակի:

Հեղինակի դժգոհութիւնը բխում է արեւելահայ գրողների գեղարուեստական մտածողութեան մէջ արմատ գցած հրապարակագրական շնչից, կեանքից էական կտրուածութիւնից: Օշականը դա առարկայացնում է՝ գեղարուեստական պատումին հաղորդելով մշակութային բազմազոյն հանդերձ: Մաթիկն ակամայ դրդիչն է. ինքն է հեղինակին մղում արժէքների համահայկական ճանաչողութեան, աւելի ճիշդ՝ արեւելահայ գրական հոգեբանութեան խորաչերտ ընկալման, որը մինչ այդ չնուածուած Ատլանտիդա էր բարձրագրի համար: Օշականն է, որ խոստովանում է. «Կովկասը, այս դարու սկիզբը (Ի. դարը - Ս.Դ.), իմ մատուցած զգայնութեան համար անտարագելի, համապարփակ խորհուրդ մը, հոգեբանութիւն մըն էր: Մաթիկ Մելիքիսանեանցի պատմումը ինձի բերաւ բարիքը այդ Կովկասը աւելի յստակ տեսնելու ինձմէ ներս: Պարզուեցան ինձի համար բաներ, որոնց հանդիպել էի իրենց գրականութեան մէջ, բայց չէի հասկցել»⁸⁰:

Առաջին համադրական արդիւնքները, կարելի է ասել, գրական երկու համակարգերի բախումի հետեւանք են Օշականի համար: Մեր առջեւ բնագրի տիպաբանական ընկալումն է. արեւելահայ գրականութեան ոճային տարրերում նա տեսնում է «անկանգնելի աղքատութիւն»⁸¹, որը իրապաշտութեան, սիւժէտային պարզ ընթացքի, անյաւակնոտ նկարագրութեան հոմանիչ է: Այս հարցում քննադատի տեսողութիւնը եղել է «նախնական», որը յաղթահարելու համար հարկ էր յետագայում արեւմտահայ գեղարուեստական «տարադէպ խնամքը» առաւելութիւն չդիտել, քանի որ խորքում այն մօտենում էր յեզուական-գրական բռնագթօս կարգի, ինչ ինքն անուանում է «գրական»: Սկզբնական շրջանում, Պարոյր Սեւակի (1924-1971) խօսքերով՝ «հայ գրականութեան մեծագոյն քննադատը»⁸² «գրական» եզրի տակ որսում է «արուեստականութիւն», ինչը դիտել է պատանութեան տուրք: Արդարամիտ է արեւմտահայ գրողի տազնապը, թէ դա կարող է հասցնել գրական համահարթեցման:

Մինչդեռ արեւելահայ գրական ուղիներում, ըստ իր հայեացքի, առանձնանում է «ժողովրդական աւիշը», յատկապէս բանաստեղծութեան կարուածում այն բերում է այնքան անհրաժեշտ զգացական ուղիւր, բայց եւ միաժամանակ յարուցում տազնապի նախանշան արուեստի «պարզունակութեան» առումով, քանի որ կարող է փախչել մտքի միջուկը՝ «Անոնց ժողովրդական աւիշը, մանաւանդ երգերու մէջէն,

գտած էր սիրտս, բայց տառապանք առթած ուղեղիս»⁸³: *Դա անպայմանորէն զնահատողական ակնարկ էր Յովհաննէս Յովհաննիսեանի (1864-1929), Թումանեանի, Աւետիք Իսահակեանի (1875-1957), Ալեքսանդր Մատուրեանի (1865-1917) եւ այլոց երգարուեստի ժողովրդական ակունքների մասին, որտեղ, իր կարծիքով, ընդհանրական «Թուլութիւնը» բանաստեղծութեան իմացական նորարար դաշտի պակասն էր ու գեղարուեստականութեան հանդէպ ընդգծուած արհամարհանքը՝ ի շահ ժողովրդական պարզ ընթերցանութեան: Դա հաւասարապէս վերաբերում էր արեւելահայ երգիչների սիրային եւ սոցիալական քնարի ընդգրկումներին: Յայտնի է այս առթիւ Իսահակեանի խոր դժգոհութիւնը Օշականից:*

Հակադրական ելագծով նոյն վէպի մէջ գրողը պարտք է սեպում՝ Մաթիկի թողած ազդեցութեան շնորհիւ տեսնելով արձակի ոլորտում 1970-90ականների արեւմտահայ վէպի «անբնականութեան» դիմաց արեւելահայ վէպի (նշենք միայն իր թուարկումը՝ Րաֆֆի, Շիրվանզադէ, Մուրացյան, նոյնիսկ Պերճ Պոօշեան (1837-1907) իրապաշտական առաւելութիւնները՝⁸⁴: Այստեղ էլ կայ «անխնամութիւն», ինչը գաղտնիք չէր արեւմտահայ միջավայրում, բայց, ըստ Օշականի, աւելի բնական էին թուում արեւելահայ խոնարհ տիպարները՝ արեւմտահայ «յիմար» (Մատթէոս Մամուրեանի (1830-1901) գրական կառոյցի առումով՝ Սեւ Ղեւին Մարգըր ամբողջութեամբ) եւ «կեղծ» հերոսների (ընդգծում է Սրբուհի Տիւնաբի (1841-1901) նամականի վիպագրութիւնը) դիմաց:

Արեւմտահայ գրականութեան մէջ դարասկզբի գրապատմական զարգացումները բաւարար լուսաբանում չունէին, ինչը Օշականը համարում է այդ գրականութեան հիմնական թերացումներից մէկը. արդի հետաքրքրութիւնների քննութիւնը ենթադրում է մարդը, ժամանակը, թուրքի բարդոյթը, սոցիալական ու ազգային հիմնախնդիրները, մի խօսքով՝ բարքագրութիւն: Այս առումով նա իրեն իրաւունք է վերապահում Աբովեանի պէս կտրուկ դժգոհելու, թէ նման նիւթերի բացակայութիւնը գրականութիւնը զրկում է իրականութեան արտացոլումի յանձնառութիւնից. «1900ը մեր ժողովուրդին այն աշխարհն է, որ արեւմտահայ գրականութեան մէջ հազիւ թէ դալուկ անդրադարձ է արձանագրուած: Գրական շքեղ սերունդ մը եւ ատելի քան եղերական, շատ ծաւալուն, ասեղ իրադարձութիւններ մեզի կը ներկայանան այսօր՝ կարծես իրարու անհաղորդ, եթէ ոչ կռնակ դարձուցած»⁸⁵:

Ակներեւ է, որ Օշականի գրական ըմբռնումի մէջ առճակատ, կարծր իրապաշտութիւնը արժանանում է սուր քննադատութեան, քանի որ իր կարծիքով՝ «Րաֆֆի եւ իրապաշտները կը կռքնին հանգանակներու»⁸⁶: Այն արեւելահայ արձակ էր մտել ոռուս գրական աւանդոյթից, այն, ինչ խորհրդային գրականագիտութեան մէջ փառաբանուում էր «քննադատական ռեալիզմ»⁸⁷ ամէնակողմ տարագի տակ: Արեւ-

մտահայ տեսաբանը առաջիններից է, որոնք նկատում են միևս գրական ուղղութիւնների «պաշտպանականի» անհրաժեշտութիւնը:

Արձակագիրը էպպէս տարբերում է ճշմարտութեան վաւերական իրաւունքը քննադատական իրապաշտութեան պարտադրանքից, որի ընդհանրացումների շահարկուած եղանակը այլ է տիպաբանութեան իր ըմբռնումից: Ինքն արդէն կողմնակից է գեղարուեստական վաւերականութեան. դա վկայում է քննութեան ենթակայ այս վէպը, սակայն չի ընդունում իրապաշտութեան հեղձուցիչ միջոցը. այն ծանր թաթ է գրողի հոգեբանական երեւակայութեան վրայ, այն կաշկանդում է գրողի ազատ տեսողութեան ընթացքները⁸⁸:

Եթէ անհրաժեշտ է, Օշականը մասնաւորում է արեւելահայ արուեստի յուզական սուր ներգործութիւնը: Երբ Մաթիկը երգում էր Սայեաթ Նովայից, այլ աշուղներից, հեղինակն անմիջապէս բերում էր իր միջավայրի վառ տպաւորութիւնը, այն, ինչ անգամ երիտասարդ թրքուհուն, սանդիկ ծեծող թաթար հարսնուկին եւ միւսներին հաղորդում էր «անպատում, խենթեցնող քաղցրութիւն»⁸⁹: Ներգործութեան ակունքը ազգային ժողովրդական ծաւալուող մեղեդու աշխարհն էր՝ «օրերը, մահերը, հարսները, սիրերը», որը դիւթում էր հաւասարապէս հային ու թաթարին: Վերջիններիս պարագան պատմական արմատ ունէր. չէ՞ որ 1878ից այս կողմ Պրուսայի շուրջ ապաստանած հազարաւոր աղքատ ու խեղճ թաթարներ սերնդից սերունդ փոխանցում էին կովկասեան նրւազները, անգամ՝ տարագր, կարօտը, այն, ինչ գրողը համարում է բարքի բաղադրիչ: Հերոսի երգած Սայեաթ Նովան թաթար կանանց մէջ վերարթնացում էր կովկասեան մեղանուշ մեղեդիները. դեռ «չմոռցուած... աղաղակները [երաժշտութեան հնչիւնները] կը զգային պարոնիկին (Մաթիկի - Ս.Դ.) ձայնովը»: Գրողի հիացումը անխառն խոնարհում էր արեւելահայ իսկատիպ ժողովրդական արուեստի տարբերքին, համարժէք բարձր գնահատականի՝ «բառերէն վեր, Կովկասի հողէն կազմուած հոգիին անհուն թափանցումովը մեզմէ [՝ արեւմտահայ ժողովրդական զանգուածէն] ներս»⁹⁰:

Ի դէպ, ժողովրդական երգի փայլի դիմաց մի փոքր զուսպ է եւ Բաֆֆու վէպերի առթիւ տրուած գնահատութիւնը՝ վերստին միջնորդաւորում Մաթիկի «քարոզչական» գորութեամբ. «Ու այդ պարոնիկը կը պատմէր մեզի Բաֆֆի վէպերը, կենդանի, քաղցր, կարծես գրուած էջ մը կարդալով, այնքան իր հիւանդոտ պատանութիւնը զինքը աճեցուցած էր ներսէն: Գիւնովութիւն մըն էր այդ բարբառը լսել իր բերնէն»⁹¹: Ինչպէս նկատելի է, հիացումը ոչ այնքան արեւելահայ պատմավիպասանի գաղափարական կամ գեղարուեստական բովանդակութեան էութիւնից է, որի հանդէպ Օշականը յայտնի վերապահութիւններ ունի, այլ լեզուի հմայքից, այն էլ՝ Մաթիկի «վերաշարադրանքի» շնորհիւ: Հեղինակը չի յապաղում իր մեկնաբանութեան մէջ տալ խոր

անբաժանելի ընդհանուր ժողովրդականության մեջ, նոր բնութագրումով, «ազգային իրականություն» ընկերակցությամբ, որին անդրադարձը նա համարում էր միայն վայրկենական ցոլացումի հետեւանք, մի տեսակ Արեքսանդր Դիմաշի (1802-1870) եւ Վիկտոր Հիւգոյի (1802-1885) վիպագրական ընկալման, ուղղութեան կաղապարումի փորձ⁹²։ Դա անընդունելի էր Օչականի համար հենց բարձրագույն արժեւորումի լոյսի տակ։

Արեւելահայ գրականութեան յատկանիշներից մէկը արեւմտահայ գրողն ու տեսաբանը որսում է ռուսական իմացական մտքի խոր ու «հողային», այսինքն՝ մեր կարծիքով, «տիրական» ազդեցութեան ոլորտում, եւ դա՛ դեռ Նալբանդեանի շրջանից⁹³։ Արդարութեան սուր յղացքը շատ յաճախ է արձագանգներ գտել ռուսահայոց ընկերային ու գրական ըմբռնումներում։ Որոշ ծայրայեղութիւն կայ, անշուշտ, Օչականի այս մեկնական դատողութիւններում⁹⁴, սակայն կայ նաեւ հիացում ու ոգեւորութիւն («Սլաւ հոգին մօտ է հայու հոգիին»⁹⁵), որը փաստարկելիս ու հիմնաւորելիս դրսեւորում է անվրէպ նպատակասլացութիւն եւ գիտական ճանաչողութիւն։ Այսպէս, նոյն տեղում համեմատելով հայ երկու հատուածների քաղաքական եւ մտաւորական տարբեր գարգացումները՝ նա եզրակացնում է. «1850էն առիւն, արեւելահայ երիտասարդութիւնը - մտաւորականներու փառանքը - իր սնունդը, ոսկորները ճարեց այդ հոգեբանութեան մէջ։ Բայց մեր յեղափոխականները ռուսերէն չտրվեցան անշուշտ իրենց ազգը սիրել տւանք համար գոհուելու յօժարիլ, բայց ստրվեցան անոնցմէ - մեղքերէն դուրս - գործելու, գործողութեան կիրքը, որ առանձին իրականութիւն է»⁹⁶։ Այս տողերում «ազնիւ նախանձ», իրականում՝ գրական կրքոտ խանդ կայ. ի՛նչ բախտաւոր են արեւելահայ եղբայրները. նրանք կենսագործելու, գործողութեան կիրքը կենսութեամբ վերակազմելու պարարտ հող են գտել ռուսական առաջադիմական մտքի յորձանքներում, բայց երբեք ոչ ի հաշիւ ազգային քաղաքական-ընկերային մտահոգութիւնների։ Արեւմտահայ գրողը բարձր է դասում արեւելահայ գաղափարական-հասարակական աւազանը «իրենցինի» հետ պարզ համեմատութեամբ, ինչն իսկապէս բարձրացրել է հայ գրականութեան որակական կշիռը, եթէ նոյնիսկ կան գրական անխնամութեան արեւելահայ յատկանիշներ, որոնց մասին բարձրաձայնում է։

Եւ բուն է արեւելահայ «բախտաւորութեան» հանդէպ նրա հիացումը, դիպուկ՝ խօսքի ուժը. իսկապէս՝ «հայ հայրենիքին վրայ շողացել էր պայծառ, հաւատաւոր, քիչիկ մը զգայնոտ հոգեբանութիւնը սլաւ ցեղերուն»⁹⁷։ Նուրբ ու ճշգրիտ է նաեւ «զգայնոտ հոգեբանութիւն» բնութագրումը, որը ռուսներից է փոխանցուել արեւելահայ իրականութիւն ու գրական դաշտ։ Հայ գրականութեան մէջ անվիճելի են հոգեբանական ռոմանտիկական, լուսաւորական, իրապաշտական շար-

ժողովների պատկերաւորման, սոցիալական ու քաղաքական զարգացումների ուսումնական յետադժի կեւումանները, անգամ ազդեցութեան ուղղակի դրսեւորումները, որոնք ուղեկցել եւ ուղեկցում են մեզ առնուազն ժԹ. դարի առաջին կէսից: Կարելի է անվարան ընդգծել, որ կար ուսումնական գրամշակութային բարերար տիրապետութեան մշակուած համակարգ, որը իբրեւ հարստացուցիչ զարկերակ մնում է առայսօր: Հեղինակն այն նրբամտօրէն համարում է աւանդոյթ կամ «Աւանդութիւն»⁹⁸, սակայն դժգոհ է իւրացման խորքային արժէքից⁹⁹, ճիշդ այնպէս, ինչպէս արեւմտահայերի գրականութեան պարագային, որը հսկայական չափերով կրեց Փրանսիացիների ազդեցութիւնը:

ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԲԱՐՔԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԳԾԵՐԻՑ ԱՅՆ ԿՈՂՄ

Մենք արդէն խօսել ենք մատենագրութեան մէջ պատմագրութեան միահեծան առաւելութիւնների առթիւ արձակագրի դժգոհութիւնից, ուր վերջինս չէր խնայել անգամ իր արմաշեան ուսուցիչներին, նաեւ «հին արմաշցի» Մաղաքիա Օրմանեանին (1841-1918): Գործածած գիրթ ու կտրուկ ոճը եկեղեցական պատմութեան ու ժողովրդական տարերքի, կեցութեան ճշմարտութեան տարանջատման փորձերի դէմ էր, որը գալիս էր պատմագրութեան աւելի վաղնջական ժամանակներից, տուեալ դէպքում՝ ժԷ. դարի օրինակներից:

Հեղինակը պատմագրութեան մեղքը կեցութեան, փաստերի կցկրտուր ու ընդհանուր կապերից փրթած մանրամասների մէջ է տեսնում. ժլատ փշրանքներ է մատուցել հին գրիչը, արհամարհել է ապագայի ընթերցողին, ազգային կիսկատար ու անշուք իրողութիւններ է պարգել, անգամ եթէ բուն գործը եղել են «օրագրերն ու յիշատակները», մէկ բառով՝ ժամանակագրութիւնը: Իրականում նրա յիշատակած միջնադարեան երկու մշակները բարքագիրներ էին, որոնք նախընտրել էին պատմութեան ժամանակագրական արձանագրումը¹⁰⁰:

Բայց դա նրանց, ըստ էութեան, չի յաջողուել. ո՛չ Երեմիա Չելեպին (1637-1695), ո՛չ Գրիգոր Դարանաղցին (1576-1643), գտնում է գեղարուեստական բարքագրութեան մէջ հմտացած Օշականը, չեն ստեղծել ժողովրդի կեցութեան եւ մշակութային գնահատութիւնների ուրուագիծ, ինչը հնարաւորութիւն պիտի տար մեզ վերակազմելու «...մեր ժողովուրդը իբրեւ ապրում ու պատմական իրողութիւն»¹⁰¹: Նրանք մնացել են պատմութեան լուսանցքներում, ուր բարքագրութիւնը «զգեստափոխուած է», բայց՝ առանց «ապրումի» թրթիռի եւ ժողովրդական տարերքի ներգրաւումի:

Այստեղ մենք որսում ենք խոշոր գրողի բարքագրութեան պաշտպանական ջիղը, որը բխում է գրականութեան դերի բարձր ըմբռնումից եւ իր բերած ներդրումի գիտակից իմաստաւորումից: Միայն թէ կարծես ի գուր է նա սուսեր ճօճում ժԷ. դարում Եւրոպա անցած պատ-

մական դէմքերի վրայ. նրանք գրողական յաւակնութիւններ չունէին, աւելին՝ նրանց յանձնառութիւնը ժողովրդին պատմութեան դարպասից ներս հրակիրելը չէր, երբ իրենք էին դրսում: Իսկ յայտնի բան է, դէպքերի արձանագրութեան մէջ շարժիչ ուժը մնում են գաղափարն ու պայքարի տրամաբանութիւնը կիզակէտ դարձրած անհատը, ուր ժողովուրդը ժամանակագրի պատկերացումներում գբաղեցնում է կերտող պատմութեան «ետնաբեմը»:

Այդ ժողովուրդն է, որ քննադատ Օշականն ի գուր փնտռում է Տիւսաբի «մտերմիկ» արձակի մէջ («Տիւսաբի թեգերը դուրս են մեր ժողովուրդէն»¹⁰²): Իսկ դրանից առաջ, արեւմտահայ աշխարհիկ գրականութեան ձեւաւորման շրջանում, վիճակն առաւել քան անմխիթար էր. («Մօտ կէս դար մեր ժողովուրդը գոյութեան իր պայքարը ասպրեցաւ, եւ այդ տագնապը մեր արուեստէն մուտք չունեցաւ արժանատի լրջութեամբ: 1850-80 այդ տագնապը դիմաւորեց ճառերով, երգերով եւ անցելապաշտ ներկայացումներով»¹⁰³), յուսատու չէ նաեւ սփիւռքեան շրջանի գրական այս օրը եւ հեռանկարը («Պատերազմը եւ անոր յաջորդող diaspora-ն տարտղնած են գեղարուեստական ստեղծումներ կարելի ընող ջերմութիւնը, համախմբումը, կենցաղը: Այնպէս որ, - ամփոփում է մտքի շրջագիծը «Զուգակշիռ»ի հեղինակը,- արեւմտահայ վէպէն հաստատ, խոր ձգտումներ սպասելը ատելորդ աշխատանք մը պիտի ըլլար...: Իմ պահանջը անդին է գրականութեան»¹⁰⁴): *Խօսքը միջազգային չափանիշներին, իր գտած բնութագրումով՝ «կանգուններին», գրականութեան ճանաչողութեան աւագանին եւ առաջին հերթին յետեղեռնեան քաղաքական նախապայմաններին է վերաբերում:*

Ի հա՛րկէ, վիպասան-քննադատը անհուն սէր է տածում արեւմտահայ վէպի ճակատագրի հանդէպ, սակայն ենթակայական զգացումը չի խանգարում սթափ գնահատութիւնների յորդումին: Ուշագրաւ է, որ *Մաթիկ Մելիքիանեան* վէպում նա զգացականի արդարացուած հնարը չի շահարկում: Իրեն եւ միւսներին՝ ժանրի մէջ յաջողակ թէ՛ ձախողուած, վիպապաշտ մղումով թոյլ է տալիս համարել «ժողովուրդի տրտում գաւակներ», այսինքն՝ տեսանողներ եւ արձանագրողներ, բարքագիրներ, լուծ, որ դատապարտուած են կրելու ստեղծագործական ողջ պատասխանատուութեամբ:

Վիպասանի եւ ժողովրդի անքակտելի եղբայրութեան յուզական, Օշականի ստեղծագործութեան մէջ հազուագիւտ հանդիպող բանաստեղծական խոստովանութիւն է իւրատեսակ զգացական ներբողը, ներապրումի բարձր կիզակէտ, որ մօտենում է Աբովեանի ու Չարենցի արձակի բնագրային ներքին շերտերի գեղարուեստական հնչողութեանը. «Ո՛վ վէպը արեւմտահայ գրականութեան: Դուն չես նմանիր ուրիշ ժողովուրդներուն մօտ քու անունը կրող գրական սեռին, ուր արուեստագէտը թուղթին յանձնելու իր ցաւերը իր շուրջը կը գտնէ հատ-հատ,

իր ներսը շատ-շատ, սանկ սեռային ակօսներէն ծլող կամ հոն հասնող: Դուն վէպն ես այն ժողովուրդին, որ զգաց ինչ որ ուրիշներուն գրուած է զգալ, զգայարանքներուն ճամբաներէն, բայց ապրեցաւ մնայուն մահուան, տիրական գրկանքին, ամէն բոլորի իր հոգիին վրայ առկախ սարսափին ճիրաններուն մէջ եւ արեւը, ցորենը, զինին, ձէթը, մարդերու միսը դիակներու վերածած ծամեց ու ծամեց, երբ իր քրտինքին գնովը իր այլազգ դրացիները այդ ամէնը կը փոխարկէին հաշտ, հեշտ, քաղցր գինովութեան... Ո՛վ մեր վէպը»¹⁰⁵:

Տողերից, պատկերից, անխառն զգացումից այն կողմ վիպասանի կոչման ճանաչումն է, ժողովրդական կեանքի ամբողջական ընդգրկումն է՝ պահանջը: Օչականը խորն է հասկանում պահանջի խորութիւնը: Դա այլեւս միայն բարձրագրի պարզ հարցադրում չէ:

Իր տառապակոծ սրտի առջեւ արեւմտահայի ցրօնքն է, նշանակում է՝ գիտակցում է, որ վտանգուած է նրա գրական վաղը Սփիւռքի միջօրէկականներում:

Մինչդեռ գրականութիւնը Յակոբ Օչականի փրկիչ մատեանն է:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Գրական երկու «համակարգերը» վերաբերում են արեւելահայ եւ արեւմտահայ ճանաչողութեան ըմբռնումին: Ինչո՞ւ համակարգ. որովհետեւ ներկայացնում են ազգային-մշակութային առանձնապատկութիւններով, զարգացման ներքին տրամաբանութեամբ, բարձր, հոգեբանութեամբ, ազդեցութիւններով, լեզուով պայմանաւորուած տարբերիչ հայեացքների կարգեր:

Արեւելահայ գրականութեան մէջ նման գուգակչիւ համակարգուած քննակերպեր գրեթէ չունենք: Օչականն այստեղ էլ բացատրի է:

² Հենց Մաթիկ Մելիքեանեան վէպում կան գրութեան «հիմնական ժամանակից» ուշ մնացած ընդգրկումներ, որոնցից նշենք մի քանիսը: Այսպէս, խօսելով գրականութեան մէջ թուրքի թողած ակնբախ բարդոյթի մասին՝ հեղինակը ընդգծում է ժամանակային ձգտող կորը. «Երեսուն տարիներ, - խոստովանում է արձակագիրը, - 1915էն ետք, կը մնան անկարող իմ ներսէն պուտ մը բան կոտրելու, այնքան թուրքը իրաւ էր իմ զգայնութեան վրայ» (Յակոբ Օչական, Մաթիկ Մելիքեանեան, Պէշրուժ, 2010, էջ 152-153): Կամ գրեթէ նոյն տեղում աւելացնում է՝ «Ասիկա անշուշտ չէ տակաւին թուրքը չճանչնալը 1940-ին իսկ, երբ Ամերիկա եւ Անգլիա, գիտնալով հանդերձ, որ թուրքերը գերմաններուն հետ էին, քաղաքական իմաստութիւնը արժեւորեցին՝ անոր ծոցը տեղալով աշխարհի բոլոր բարիքները» (նոյն, էջ 153): Աւելին՝ մի քանի էջ յետոյ յիշատակում է նաեւ «1941-ի աղետը» (նոյն, էջ 163):

Այս ամէնը գալիս է վկայելու, որ վիպասանը կատարել է աւելի բառային, պատկերային, քան բովանդակային շտկումներ, անուղղակի ընդգծել ժամանակի դործօնի «երկարաձգումը» առնուազն եօթը «լրացուցիչ» տարիներ, հասել Երուսաղէմի շրջան: Այս հանգամանքը խորհրդանշում է գրողի հայեացքի ամբողջութիւնը՝ շուրջ 40 տարիների շրջագծով: Ազգային շարժման ելքերի շուրջ մտածումների անփոփոխութիւնը բերում է անկանխակալ մօտեցման իւրապատկութիւն, որ պահել է մինչեւ մահ: Նա չէր ընդունում Արեւելքից եւ Արեւմուտքից «ներմուծուած» ազատագրական պայքարը այն պատճառով, որ այն օտարամուտ էր, ծառայում էր ուրիշ տէրութիւնների շահերին, բացառում էր այլ պայքարի մէջ ժողովրդին ճանաչելու առաջնապետութիւնը: «Մեր յե-

դափոխականները անշուշտ ինձի պես գիտե՞մք մեր չէին գար: Անոնք գաղիացի էին, ռուս էին, գերման էին, անգլիացի էին: Բայց մեր ժողովուրդը՝ հիմնովին արեւելք: Աս էր, որ չկրցանք զգալ» (Նոյն, էջ 12): Մաթիկը դրա վկայութիւնն էր՝ հակառակ համակրական գծերի որոշ առկայութեան: Նման արտառոց գնահատական Օշականը տալիս է Աղէտի փրթումի պատճառների առթիւ, որի ողբերգականութեան խորքում նա տեսնում էր նաեւ «գրական» սրուած դրդապատճառի յայտնի տարրը, ինչը երեւան էր հանել դեռ 1923ի Յունիսի 17ին Գեղամ Գաւաֆեանին (1888-1959) ուղղած նամակում. «Երբ ցեղը գրականութեան համար զոհուեցաւ (քանի որ գիրքերն ու գրողներն էին, որ այս աղէտը բերին,- նետում է անմիջական պոռթկումի պահին Օշականը,- քաղաքացիական քաջութիւն է հաւաքել բեկորները, կենալ մեծ փախուստի դէմ ու դիմաճալ» (Լուսատուներ. Մաները Կը Յիշեն, Փարիզ, Կեդրոնական Սանուց Միութիւն, 1996, էջ 28):

³ Օշական, Մաթիկ Մեյլքիսեանեան, էջ 9:

Մնացորդաց վիպաշարից հինգ վէպերի առանձնացումը (առաջին երեքը պայմանաւորուած էին թուրքական միջավայրի սեւեռուն ընտրութեամբ եւ թուրքի՝ գրականութեան մէջ եղած բարդոյթի յաղթահարման ճիգով, յաջորդաբար՝ Հաճի Մուրատ, Հաճի Ապտուլլահ, Սուլէյման Էֆենտի) եւ ինքնուրոյն գրական «շնչառութեան» պարզեւումը գեղագիտական յստակ ծրագրեր են դառնում արձակագրի համար, ուր չորրորդը արդէն 1930ականների առաջին կէսին կեանքի կոչուած Մաթիկ Մեյլքիսեանեան էր՝ Մահակ Պարզեւեանից անմիջապէս առաջ:

Գրական ստեղծագործութիւնների նման վերակազմակերպումները Օշականի համար ուսուցիչ-բարոյագէտ Օնորէ Բալզակից (1799-1850) եկող մտահոգութիւնների շարք էին, ուր իրեն հետաքրքրող ներքին միասնութեան եւ երկի խորքային բովանդակութեան համամասնութեան պաշտպանութիւնն էր, նախորդ վէպից ածանցուող, խմորուող, փայփայուած արժէքներին ինքնութիւն հաղորդելու տարերային պատգամը: «Պալգազ «Մարդկային կատակերգութիւն» անուանեց իր մեծի կառոյցը,- գրում էր նա,- ու չէր կասկածեր, որ այդ 1840ի Ֆրանսայէն իր սեւեռածը որքան քիչ բան էր խորքին մէջ: Պահ մը փորձուեցայ մեծ Վարպետին հանդէպ սերէս նուաճուած իմ շարքը ենթատիտղոսել «Մարդկային տռամա»։ թէւ իրաւ, բայց մաշած է այսօր տարազը, այնքան ազգովին ու անհատապէս մեր ապրածը կը գլէ, կ'անցնի բառով ընդգրկելի իրողութիւններէն: Իմ շարքը կ'ողորմի իմ ժողովուրդին, այսինքն՝ կը ձգտի իմ ժողովուրդիս մէկ գաւիկն ցիղերով պուտ պուտ կազմուած ցաւին ծովը թելադրել» (Յակոբ Օշական, Կեանքին Պէս (Հեքիաթ Մը Մեր Ժամանակներէն), Հտր. Աւաջին, Լոս Անճելըս, 1995, էջ 5):

Ընդ որում՝ դա վերաբերում է նաեւ կեանքի վերջին շրջանում փաստօրէն անաւարտ թողած Կեանքին Պէս վէպին, որը ինքը հեքիաթների շարք էր անուանում, որի Նրդ գլխից սկսած՝ արդէն տարանջատում էր երկը նոր խորագրի ներքոյ՝ Օսկի Օրանը: Տպագրութեան առումով այն կարծես աւելի «բարտաւոր» եղաւ՝ լոյս տեսնելով Պէյրութի Ակոս հանդէսի 1953ի ութ համարներում:

⁴ Օշական, Մաթիկ Մեյլքիսեանեան, էջ 10:

⁵ Եւ երկու անգամ էլ ընդգծել է կերպարի խոր վաւերականութիւնը. «Կը յայտարարեմ, թէ ան հնարովի անձնատրութիւն մը չէ՝ վիպային (այստեղ՝ գեղարուեստական, այլ ոչ ռոմանտիկական իմաստով - Ս.Գ.) գործողութեան մը համար յղացուած եւ հանդերձուած: Թէ՛ ներկայ հատորը (Մաթիկ Մեյլքիսեանեան վէպը - Ս.Գ.), թէ՛ Մաթիկին պատկանող Մնացորդացի մասերը կը պատմեն ստոյգ իրողութիւններ, որքան վաւերական անձնատրութեանց ապրումները, անշուշտ ենթարկուած որոշ վիպայնացման» (Նոյն):

⁶ Նոյն:

⁷ Վէպում հեղինակը խորապէս գիտակցում է իր հերոսի մեկնական քննութեան զուգահեռ Փանջունու հետ եւ այն բացատրում՝ «ակնյայտ պաշտպանութեան տակ առնելով իր հերոսի վարքագիծը, ընդգծելով նրա իմացական առաւելութիւնները, բնականաբար, համեմատական կարգով, ընդհանրական գծերի խնամուած «հաշուառու մով»»։ «Օտեանի տիպարը (Ծապլվար) չեմ կրցած նախագալ Մաթիկին մէջ, որ աւելի պարկեշտ էր, քան յետսածին միւս դժբախտը, համալսարանէն ինկած, մէկ-երկու տարի անոր սեղանները, սրահները ձանձրացնելէ ետք ու ինկած նոյն ատեն տորքումին, որ մեծ գաղափարներուն գոյնն էր, այս դարուն սկիզբը, մեր ուսանողներուն» (նոյն, էջ 149)։ Ուշադրութիւն դարձնենք, որ երկուսի պարագային Օշականը չի խուսափում նրանց միասին հեզնախառն «յետսածին դժբախտ» կոչելը։ Եւ աւելին՝ նա որոշակի հերոսից «այն կողմ» տեսնում է «փանջունիական» տիպարը՝ «... շատ աւելի խոր ու իրական, որքան չէ սետեռուած Փանջունիով» (նոյն, էջ 99)։

⁸ Նոյն, էջ 15։

⁹ Յ. Օշական, «Հարթենք — Հրանդ Նազարեանց», Մեհեան, Պոլիս, թիւ 1, էջ 9։

¹⁰ Օշական, Մաթիկ Մեղիքխանեան, էջ 12։

¹¹ Պատմութեան վաղ շրջանից անգամ նա շարունակում է որոնել «մեղաւորներին»։ առաջինը վերհանում է Ազգապատումի հեղինակ, նոյն Արմաշի դպրեվանքի հիմնադիր Մաղաքիա Արք. Օրմանեանի՝ եկեղեցու պատմութեան «վերակազմութեան» փորձը՝ «...գրուած առանց ոճի, առանց հոգիի, պարզ անուաներու եւ թուականներու խաղարկութիւն» (նոյն)։

¹² Հետաքրքիր է երկու Դուրեանների զուգակշիռը, որը կատարում է Օշականը ճիշդ Մաթիկ Մեղիքխանեանի շրջանին «Զուգակշիռ Արեւելահայ եւ Արեւմտահայ Գրականութեանց» դասախօսութիւնների ընթացքում։ «Անշուշտ, համալսարանը ոչինչ պիտի աւելցնէր [Պետրոս] Դուրեանի մը, բայց միջազգային արժեքով դէմքի մը պիտի վերածէր Եղիշէ Դուրեանը» (Յակոբ Օշական, Զուգակշիռ Արեւելահայ եւ Արեւմտահայ Գրականութեանց, Պէյրութ, 1999, էջ 226-227)։ Այսինքն՝ վաղամեռիկ քերթողը բնութեան հանձարն է, իսկ իր ուսուցիչը եթէ յղուէր, միջազգային մեծութեան կը ձգտէր։ Պէտք է կարծել, որ այս գնահատութեան մէջ վրիպում է աշակերտը։ Դուրեան Արք.ի «համալսարանները» կայացել էին. չէ՞ որ ինքն է վկայում, ուսուցչի սենեակում արցունքն աչքերին նայում էր «Ռըմանին, Սենթ Պէօվին, Թէնին, Չոլային բաժիններուն, ամէն մէկը քսանէն վեր հատորներով» (Օշական, Մաթիկ Մեղիքխանեան, էջ 140)։ Զեռք էր բերել, ուրեմն ինչու չմտածել, որ կարողում էր։ Բանաստեղծ եղբայր Պետրոսը այդ համալսարանի հնարաւորութիւնը չունեցաւ, բայց դարձաւ։ Ուրեմն իրական տաղանդի խնդիր է ոչ-«համալսարանական» լրումը։ Պատահական չէ, որ կեանքի վերջին տարին նա շատ աւելի ջերմութեամբ է քննում Դուրեան Արք.ի դերը՝ նրան դիտելով յետադէմ ուժերի դէմ պայքարի «ելած արեւմտահայ եկեղեցականութեան բարձրագոյն իմացականութիւններէն մէկը» (Յակոբ Օշական, Արեւելահայ Բանասիրութիւնը Եւ Հիմնական Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեան, Անթիլիաս, 1948, էջ 31)։ Նոյնն է, ի դէպ, յարաբերութիւնը Մեծարեցի եւ Երուխանի (1870-1915) միջեւ. առաջինը բնաբար է, երկրորդը կարօտ էր հիմնաւոր գարգացումի՝ բնաբարը հասկանալու համար։

¹³ «Աւելի վերջը, - անկեղծանում է բարքագիրը մատենագիրների վերաբեւեռման ներքին պահանջի առիթով, - մատենագրական հետաքրքրութիւններ պիտի յաջողէին սրբագրել պատանեկան այդ տպաւորութեանց անարդարութիւնը, ու ես պիտի հասկնայի մեր մատենագիրները՝ իրենց բոլոր մեղքերուն հակառակ, դարձեալ իբր վկայութիւններ՝ միշտ իմ ժողովուրդէս, զոր իր դժբախտութիւնը կ'ընէր կրկնապէս սրտառուչ ու յանկուցիչ» (Օշական, Մաթիկ Մեղիքխանեան, էջ 12)։

¹⁴ Նոյն, էջ 14։

¹⁵ Նոյն, էջ 41:

¹⁶ Հեղինակը չի թաքցնում իր այլամերժութիւնը դէպի շարժման ու պայքարի յայտնի գործիչները, դէպի «...խիստ, հաստ (քիչ վերի տողերում նաեւ՝ «փայլատ» ու «դաժան» - Ս.Դ.) այդ մարդերը, նոյնը՝ Մաթիկին ալ պատմումէն, որոնք իրենց նկարագիրը հարկադրած էին հայ յեղափոխութեան, զայն մասնատրելով, իրենց միայն սեփական կազմակերպութեան մը վերածելով» (նոյն, էջ 183):

¹⁷ Նոյն, էջ 180:

¹⁸ Օշական, *Զուգակչիւր*, էջ 227:

¹⁹ Օշական, *Մաթիկ Մեյիքիսանեան*, էջ 181:

²⁰ Նոյն:

²¹ Նոյն:

²² «Երջանկութիւնս մեծ եղաւ, երբ հաստատեցի թէ դուն կը մտածես ճիշդ այն, ինչ որ ես կը մտածեմ մեր «յեղափոխականներու» գործին մասին: Եթէ գիտնաս թէ քանի՛, քանի՛ գիշերներ, խմբուած փարիզեան սրճարանի մը մէկ անկիւնը, մենք դատապարտած ենք այդ գործը, ճիշդ քու բառերովդ - «արդիւնք», «հետեւանքը» (Շահան Շահնուր, *Նամականի, Հար. Երկրորդ, (Նամակներ Գուրգէն Մահարիին Եւ Անգրանիկ Անգրէասեանին (1909-1989), կազմ., խմբ. եւ ծանօթ.՝ Գրիգոր Քէօսէեան, Ուոթթրիթաուն, 2004, էջ 74):*

Քաղաւածքում կրկնակի, նշանակում է՝ անթաքոյց զայրոյթ կայ՝ արտայայտուած Շահնուրի վերբերած «գործ» բառի մէջ, որը բնագրում (ձեռագիր թէ տպագիր) շեղագիր է: Այսինքն՝ դարակզբի շարժման կամ «յեղափոխական» տարերքի հետեւանք «գործը», ըստ երեք խոշորագոյն գրիչների, համագրային ձախողում էր, մտքի աղէտ, որ առաջ բերեց 1915ի «դժոխքի ճամբան»՝ Աղէտը:

²³ «Օշական արիամարիտի իմացականութիւն մը չէր բնաւ, - գրում էր նա 60ականների կէսերին Մահարուն Սան-Ռափայէլից 1966 Գեկտ. 20ին յղած նշանաւոր նամակում,- բայց իր ենթադրեալ «գեղագիտութիւնը» թունաւորած էր ամբողջ սերունդ մը: Չէր գիտեր, թէ գեղեցիկը կը կայանայ պարզութեան մէջ: Իր բռնագրօսիկ եւ անհեթեթ պատկերները կ'արտայայտէր այնպիսի՝ դարձողարձիկ եւ ոլորապտոյտ նախադասութիւններով, որ ես զինքը անուանած էի Հօճա...» (նոյն, էջ 49):

Ի դէպ, նամականու խմբագիր Քէօսէեանը յիշատակում է 30ականների վերջին Ապագայի մէջ Շահնուրի տուած համանման, բայց աւելի խիստ բնութագրող Օշականին՝ «կեղծ խօճա» (նոյն, էջ 171), ինչը վկայում է, որ տասնամեակները դոյզն իսկ չեն փոխել գրողի հանդէպ ֆրանսահայ արձակագրի՝ գրեթէ ժխտական կարծիքը:

²⁴ Շահան Շահնուր, *Ազատն Կոմիտաս Եւ Իբր Թաւեղագիր Վաղը*, Երեւան, ՀԳՄ Հրատ., 2003, էջ 8:

²⁵ Նոյն, էջ 6:

²⁶ Թէքէեանի քնարական հերոսի բանաստեղծական ճակատագիրը «Հայ Ազգին» ձօնում («Երեք Զօներ»ից երկրորդում) 1920ականների կէսերին ներկայացնում է առօրեայից դէպի անէացում ուխտագնացութիւնը. Բայց չափահաս, բայց մեծցած մարդն յամառի՛ տակաւին Տողեր քաշել ու յանգեր գամել ետեւ ետեւ Ու կախել վար անոնցմէ մութ կանթեղներն իր սրտին... :

(Վահան Թէքէեան, *Մէր (Քերթուածներ (1919-1933), Փարիզ, 1933, էջ 6):*

²⁷ Շահնուր, *Ազատն Կոմիտաս...*, էջ 10:

²⁸ Նոյն, էջ 8:

²⁹ Օշական, *Արեւելահայ Բանասիրութիւնը...*, էջ 33:

³⁰ Ֆրանսահայ արձակագիրը գրում է Կոմիտասի միջավայրի՝ իբրեւ ճակատագրի վերջնական ընտրութեան մասին. «Հանճարը կրնայ ծնիլ գաւառի խորը, բայց մայրաքաղաքն է որ զայն կը նուիրագործէ: Ան է որ կը տարածէ համբաւը՝ ըլլալով արձագանգ»

զիչ քմբունկ (caisse de resonance): Եւ մեր մայրաքաղաքը Պոլիսն էր: Պետք է ցալի որ այս այսպէս էր: Բայց մեղքը Պոլիսինը չէ, երբ կովկասահայ զանգուածը մնացած էր ռուսամոլ, ծիծաղելի սնուպիզմով եւ անպատրաստ, իր ցրուածութեամբն իսկ, քմբունկի գերին: Սիմոն Վրացեան (1882-1969) կը վկայէ թէ Վարդապետը ստիպուեցաւ խոյս տալ Կովկասէն ու Վանքի հեղձուցիչ մթնոլորտէն» (*Շահուր, Ազատն...*, էջ 15):

³¹ Օշական, *Զուգակչիւ Արեւելահայ*, էջ 85:

³² Օշական, *Մայթիկ Մեկքթանեան*, էջ 23:

³³ Նոյն, էջ 23-24:

³⁴ Յովհաննէս Թումանեան, *Երկերի Լիակատար Ժողովածու 10 Հատորով, Հտր. 3 (Պօ-էմնէր)*, Երեւան, ԳԱԱ Հրատ., 1989, էջ 73:

³⁵ Նոյն, էջ 70:

³⁶ Նոյն, *ընդգծումը մերն է*:

³⁷ Նոյն, էջ 74:

³⁸ Օշական, *Մայթիկ Մեկքթանեան*, էջ 88:

³⁹ Նոյն, էջ 88-89:

⁴⁰ Նոյն, էջ 89:

⁴¹ Տէս Լեւոն Շանթ, *Երկեր, Ա. Հատոր, (Գեղարուեստական Գրութիւններ 1891-1894)*, Պէյրուէթ, 2008, էջ 349:

⁴² Օշական, *Մայթիկ Մեկքթանեան*, էջ 225. *ընդգծումները հեղինակինն են*:

⁴³ Նոյն, էջ 55:

⁴⁴ Այդ ճանապարհին նա, հեղինակի «վկայութեամբ», պիտի անցնի «Վարի՛ն: Յետո՞յ: Անշուշտ, դէպի արեւմուտք, երկշափող ուղեցոյցով Սեբաստիա ու Կեսարիա: Փոքր չայքը նմանապէս անիկա ենթարկելու էր շատ խղճամիտ ուսումնասիրութեան, միշտ նոյն մեթոտներով» (նոյն, էջ 241-242): *Բայց շահեկանութիւնն աննշան է. նա այդպէս էլ մնում է անհաղորդ իր ժողովրդին*. «Ան չէր ճանչնար Վասպուրականի եւ Տարօնի հասարակ ժողովուրդը: Դէպի Կիլիկիա իր փախուստը ծանօթ է ձեզի, թուրքերէն իր զգայնութիւններովը: Դէպի Կարին անիկա զարմանար պիտի՛ նոր աշխարհէ մը ինչպէս» (նոյն, էջ 242):

⁴⁵ Նոյն, էջ 98:

⁴⁶ Իսկ Օշականի մեծութիւնը նորերին ակներեւ էր եւ այն էլ՝ դեռ 20ականներէն՝ քննադատական մօտեցումներին զուգընթաց: Շուշանեանը, հօր կանխատեսող էր. նա որսում էր ուսուցչի քննական հայեացքի լոյսն ու ստուերը, բայց գիտակցում էր՝ լոյսը գերակշռում է: Այդ համադրութեամբ էր 1926ին, գրական իր առաջին քայլերից արդէն, խորութեամբ վերհանում Օշական ուսուցչի ու առաջնորդի հանգամանքը, երբ դեռ չէր էլ սկսուել վերջինիս կիպրոսեան շրջանը, լոյս չէր տեսել գրական եւ գիտական հատորների ստուար մասը: Ահա այդ ժամանակ Փրանսահայ արձակագիրը հաստատում էր. «Օշական մեզի՛ երիտասարդներու սորվեցուց կշռել մարդիկը մեր արեւմտեան մէջ: Սորվեցուց կշռել կ'ըսեմ, որովհետեւ չենք ընդունիր յաճախ իր բերած կշիռը: Օրինակ, Թումանեանի տուած իր ծանրութիւնը թեթեւ կը գտնենք: Իսկ Չարենցինը՝ ծանր: Օշական սորվեցուցած է նաեւ մեզի, մենք, որ վարպետ չենք ճանչնար, կատաղութեամբ ու առանց ընկրկումի կռուիլ յանուն գեղեցիկին, տապալել սուտ աստուածները ու հայիոյել կաստմներուն: Օշական մեր անմիջական երեցն է: Ան է, որ պէտք է աջտեւէն քայլէ: Գլուխը բարձր՝ մեծ յաղթանակին համար: Ուսերը բեռնատր՝ բանաստեղծութեան անփոխարինելի հարստութեամբը: Կեցցէ՛ Օշական» (*Նաւասարդ. Պարբերական Գրականութեան Եւ Արուեստի, Պուքրէչ, Բ. տարի, թիւ 11, Մայիս, 1926, էջ 310*):

⁴⁷ Օշական, *Զուգակչիւ Արեւելահայ*, էջ 92:

⁴⁸ Նոյն, էջ 93:

⁴⁹ Մուրացյան, *Երկերի ժողովածու 7 Հատորով, Հտր. 6, Երեւան, Հայպետհրատ, 1963, էջ 165:*

Մուրացյանի եւ Օշականի հերոսները առաջնորդուելու են հին իմաստնութեամբ, որ ինձամքով ուղղորդում է նրանց ճեմարանի նախկին սան, այդօրուայ ժողովի նախագահը՝ «Կամ կը գտնեմ ճանապարհը եւ կամ ինքս բաց կ'անեմ» (նոյն): Մուրացյանն առաջինը մատնանշում է հերոսի (նման հերոսների) ապագայ գործունէութեան ծրագրերը, որոնց տակ սիրով կարող էր ստորագրել նաեւ Օշականի հերոսը («գիւղական հասարակութեան իրատունքների պաշտպանութիւնը», «լուսաւորութեան գործի հիմնադրութիւնը», «գիւղացու տնտեսական դրութեան բարոյքումն», նոյն, էջ 168 - ընդգծումները հեղինակինն են): Պետրոսը գիտակցում է կեղեքիչների «գիմադրութիւնը» տեղերում, մինչդեռ Մաթիկը խուսափում է տեղական ցեցերի հետ շփումներից: Պետրոսին հարստահարիչները գիւղից վճռուելու եղանակը գտնում են, մինչդեռ Մաթիկին իբրեւ «յեղափոխական» յանձնում են թուրքերին: Պետրոսը երկու-երեք օր չի դիմանում, Մաթիկը աւելի յամառն է՝ առաքելութեան թելադրութեամբ դիմակայութիւնը երկու շաբաթ է արեւմտահայ թշուառ մէկ տեղում: Հերոսների տարբերութիւնն ակնբախ է՝ Մաթիկը ընտրում է փախուստներով լի քաղաքական նահատակութեան ուղին, իսկ Պետրոսը՝ գաղափարներից դէպի փափկասուն կեանք դարձը: Երկու հերոսների համար հեղինակների ընտրած լուսաբանման եղանակն այնուհանդերձ մնում է նոյն երգիծական յատակագծի սահմանագծում:

⁵⁰ *Բնականաբար, հեղինակը նկատի ունի ոչ միայն Մարմարձը գիւղը, ուր ինքը աշխատել է իբրեւ ուսուցիչ, այլեւ Բուլթանիայի արգասաբեր շրջանն առհասարակ: Հեղինակը դրսեւորում է եւ բառերի ենթաշերտերում, եւ այն վերաբերմունքում, որ համահունչ է հեղինակի ժխտական ծաղրական ոճին. չէ՞ որ ինքը Մաթիկ հերոսից հազար անգամ լաւ գիտի այս աշխարհը, հազար անգամ նաեւ աւելի է տառապում, քան իր երկշաբաթեայ հիւրը:*

⁵¹ *Օշական, Մաթիկ Մեղիքիանեան, էջ 90:*

⁵² *Նոյն - ընդգծումը մերն է:*

⁵³ *Նոյն, էջ 240: Ի հա՛րկէ, այդ ամէնը միայն «ընկերվարական համաշխարհային յեղափոխութիւնը» կատարելուց յետոյ՝ «Կարինը, Սանասարեանով, այս ոգիին կապուած գաղափարագրութեամբ, յեղափոխութեան վերանորոգիչ շունչին տակ Հայաստանի ապագայ տնտեսութեան մեծ կեդրոնը՝ որ իր լեռնային մկարագիրը հարկադրէր մեզի, մեզ ընկելով Արեւելքի Շվեյցարիան»:*

⁵⁴ *Նոյն, էջ 98:*

⁵⁵ *Նոյն, էջ 85:*

⁵⁶ *Նոյն, էջ 101:*

⁵⁷ *Նոյն:*

⁵⁸ *Հեղինակը չէր կասկածում ժողովրդի համար Մաթիկի գոհողութիւնների, նահատակութեան գնալու վճռականութեան, նպատակի ազնուութեան վրայ՝ «արգասաւորել, շատ աւելի առատօրէն օգտակար դառնալու համար իր ժողովրդին..., հետզհետէ նոյնանալու համար գիւղացիին, բանուորին՝ իբր տարագ, ապրում ու հոգեբանութիւն» (նոյն, էջ 20):*

Իբրեւ անձնաւորութիւն՝ Մաթիկը մահից յետոյ եւս պահպանում է հմայքի, վեհութեան «դիմագծութիւնը, կենդանագիրը իբրեւ հատրմտիր մնոյշ սերունդէ մը, որուն բարոյական շէնքը անձանօթ է մնացած տաճկահայերուն, զոնէ անոնց, որ կ'իյնան Ալիսէն (Դանիէլ Վարուժանին այնքան ընտանի բնաշխարհիկ գետը - Ս.Դ.) ասդին [՝ դէպի արեւմուտք]» (նոյն, էջ 104-105):

⁵⁹ *Նոյն, էջ 27:*

Գրողը խոստովանում է, թէ այդ ոճը պարտադրուած է իրեն, ինքը ոչինչ անել չի կարող, այսինքն՝ իր ու ընթերցողի միջեւ չլցուող պարապ կայ, որը յաղթահարելու է ոչ

ինքը. «Դժբախտ արհեստ մըն է գրելը: Որքան բան կը գոհե՞ս ան, գրողը՝ որպէսզի մատչելի մնայ ընթերցողին ժամանակացոյցին, աւելի յաճախ ճաշացուցակին, մարտողութեան խորհուրդին» (նոյն, էջ 27-28): *Ընկալման մէջ ընթերցողի քաղաքական գարգացման աստիճանի մակարդակի մասին հեգնախառն, բայց թափանցիկ ակնարկն է:*

⁶⁰ *Մուրացանի խեղճ, բայց նաեւ սղօտ ուսուցչի վիճակին ընկած, ակամայ նեղ կացութեան մատնուած արեւմտահայ ուսուցիչը կանխագրուած է կարծես, թէ ինչպէս են գիւղացիները արգահատանքով չափում իր քրտինքը, քանի որ բարձրաձայն «յանդիմանող վարժապետի մը խստութեամբը», «արհամարհանքի մէջ մուկ մը խղրղոլ տղու պայծառութեամբը» Մաթիկը անփութօրէն նետում է իր՝ առարկութիւն չվերցնող դատապարտութիւնը՝ «Ասացէք խնդրեմ, որ ուսուցիչ էք, ի՞նչ ունէք արած... Սրանք իսկի չեն իմանում՝ ո՞վ է Խրիմեանը» (նոյն, էջ 77):*

⁶¹ *Նոյն, էջ 278:*

⁶² *Նոյն, Գրականութեան Համար, աշխատ.՝ Գրիգոր Յակոբեան, Երեւան, Ազգային Պալատի Հրատ., 1997, էջ 46-47:*

⁶³ *Նոյն, Մաթիկ Մէլլեքիանեան, էջ 110:*

⁶⁴ *Նոյն, Արեւելահայ Բանասիրութիւնը..., էջ 31 - ընդգծումները՝ հեղինակինն են:*

⁶⁵ «Լիպերալիզմն էր դեռ աս [մտաւորական] դասակարգը անցքը բնական է: Բառին բախտը շատ աւելի ընդարձակ է ռուս գրականութեան մէջ եւ հրաշալի սեւեռումներու պատրուակ եղած է (Տոստեյսկիի գործին մէջ զգեցած կարկառը անմոռանալի է եւ անջնջելի)» (Օշական, *Զուգակշիռ Արեւմտահայ, էջ 210*): Այս հարցադրումը, ի դէպ, մօտեցնում է երկու խոշոր արուեստագէտներին մտաւորական աշխարհի եւ ազգային-քաղաքական ընդհանրութիւնների գեղարուեստական ընդգրկումի առումով, ինչի վկայութիւններն են *Այսահարը եւ Մաթիկ Մէլլեքիանեանը:*

⁶⁶ *Ի հարկէ, ուսական մշակոյթի ներկայութեան կողքին Օշականը չէր կարող չտեսնել, իր պարզ բառով, ուսու բռնապետութիւնը, «Սիպերիայի սառերը», բայց այն համեմատելի չէր թուրքական վայրագ, անարգ քաղաքականութեան հետ, որը քաղաքակրթութեան տարրական իմաստների հետ չփոթել չէր կարելի. «Անմաօթ չէի Սիպերիային, բայց ունէի բաւական հասունութիւն բառը գետեղելու իր ճիշդ ոլորտին մէջ: Թուրքիոյ մէջ Սիպերիան ամէն գիւղի սահմանէն կը սկսէր» (Օշական, *Մաթիկ Մէլլեքիանեան, էջ 115-116*): Ասուած է «չոր», բայց թուրք-ուս յարաբերութիւնների խոր ճանաչողութեամբ:*

⁶⁷ *Կիմ Աղաբեկեան, Յակոբ Օշական (Ստեղծագործական Աշխարհի Արահեստներում), ԵՊՀ Հրատ., Երեւան, 2006, էջ 213:*

⁶⁸ *Նիհիլիզմի կերպաւորման ներքին պահանջը զալիս է նոյն Դոստոեւսկուց, որն ամէն առիթով փորձում էր ընդգծել, թէ նիհիլիզմը յեղափոխութիւնը կեանքի կոչելու ազդակներից է, թէ Գրանովսկին արդէն նիհիլիստ է, նիհիլիզմի առաջին տեսաբանը Ժ.Գարի ուսու իրականութեան մէջ:*

⁶⁹ *Արձակագիրը թոյլ է տալիս իրեն տրուելու փիլիսոփայական խորհրդածութեան, մահուան դատողութիւնների առեղծուածին: «Մահը,- գրում է նա՝ կարծես արձագանգելով Թէքէեանի «Մահուան Տաղեր»ի շարունակական ներքին իմաստներին,- ամէնէն խոր փորձառութիւնն է կեանքին, պայմանով, որ ասացուածէն զեղջուի բաժինը կրօնքներով, գրականութիւններով, արուեստներով անոր ներսը գետեղուած հասարակ տեղիքէն: Չայն կ'ապրինք անշուշտ քիչ մը ամէն օր եւ ամէն տեղ: Բայց շատ քիչերու վիճակուած է ճակատ ճակատի կենալ անոր հետ: Մահը դառնագոյն փորձառութիւնն է, որուն քուրայէն անցնող ողջն է միայն, որ կը հասկնայ անոր ահաւոր ստեղծուածը: Ոչ մէկ բնագանցական շահաբերում սա տողերուն տսին: Ոչ մէկ փարատքստալ նրբախուզութիւն, որուն ճամբով երբեմն խորհողներ կեանքի պատկերներու կը հասնին: Բայց զայն [՝ մահուան ետքիւնը] լիովին զգալու համար*

անհրաժեշտ է հասուննալ, գեղացին կ'ըսէ՝ զառակ մը թաղած ըլլալ» (Օշական, *Մաթիկի Մեյլիքիանեան*, էջ 120-121 - ընդգծումը հեղինակինն է):

Օշականը պարզ ժողովրդական ասացուածքի եւ երջանկութեան բեթհովէնեան յայտնի բանաձեւի («Երջանիկ կարող է լինել դժբախտութեան քուրախով անցածը») միջեւ նրբօրէն անցկացնում է հասարակաց իմաստնութեան լարը:

⁷⁰ Նոյն, էջ 16:

⁷¹ Նոյն:

⁷² Հայրենի գրականագէտ Գրիգոր Յակոբեանը, ով օշականեան բնագրի հմուտ մեկնիչներից էր, *Գրականութեան Համար տեսաբանական ուսումնասիրութեան առանձին տպագրութիւնը պատրաստելիս ընդգծում է Օշականի մարտնչող գրիչը գրքի «Յաղթաբան Հերքում (Քննադատութեան Միտերիան)» վերջաբանում*. «Օշականի ցանկացած քննադատական գրութիւն, յօդուած, գրախօսութիւն եւ ուսումնասիրութիւն, կարտուղուած քննաբանութեան հայկական «սրբացուած» կաղապարներից, գրական ընթացի, հոգեւոր-իմացական կեանքի «գայթակղութիւն» էր (այստեղ՝ *Հակազդեցութիւն - Ս.Դ.*)՝ յարուցած բանավեճերով եւ կամ՝ լռութեամբ, անտեսումով» (*Յակոբեան, Գրականութեան Համար*, էջ 48): Նա հակադրում էր վիպագրի ոչ-թելադրական համեստութեանը, երբ վերջինս ծայրակէտերի հասցնելով իր՝ վիպողի (նաեւ թատերագրի) ու քննադատի բեւեռները, այն կարծիքին էր, թէ գեղարուեստական արտադրութեան մէջ «չէ իջած ժողովուրդին», իսկ մեկնիչի պարագային՝ ինքը «իրական գայթակղութիւն է», այսինքն՝ *ըմբոստ, միշտ ներքին խռովքի մէջ*:

Օշականը գիտական թէ՛ ճանաչողական իւրաքանչիւր գաղափար հաստատել է պայքարով, մաքառումով: Նա հայ իրականութեան մէջ ընկերային մտքի վերականգնման մեծագոյն յեղափոխականներից էր: Առաջին հերթին դա նրան ստիպում էր ազատութեան խորհրդին հասնելու աճապարանօք ու վտանգաւոր ճանապարհներ մերժել, քանի որ ուղեղներում դեռ չիմորուած ու տարերային պայքարը նոր հասարակարգին անպատրաստ, ազգային միասնական կեցութեան անհաղորդ միջավայրում յղի է անդառնալի կորուստներով: Ահա թէ ինչու նա հաւասար ուժով պայքարում էր թէ՛ յեղափոխութեան գուհները կուրօրէն նետուելու ճգաման, թէ՛ այդ պայքարի պատրաստութեան ազգային գրական նախահիմքերի դէմ:

⁷³ Գրական սկզբունքային բանավեճի ծաւալները, մեթոդներն ու եղանակները մեզ տանում են վերստին Դոստոեւսկու աշխարհը, որը «Այսահարը» վէպում անմիջապէս արձագանգում է ոռու եւ արտասահմանեան գրամշակութային նշանաւոր իրադարձութիւններին: Իսկ այդ տարիները խորապէս շահագրգռում էին արտասահմանում ապրող վիպասանին: Հպանցիկ նշենք, որ հենց այդ շրջանում հրապարակ իջան ոռու գրականութեան հրաշալի կոթողներ դարձած Տոլստոյի *Պատերազմ Եւ Պաղարկութիւնը*, որի հանդէպ վերապահումներ են հնչում Դոստոեւսկու շուրթերից, թէ՛ այն «կալուածատիրական գրականութեան» նոյն նմուշն է, Միխայիլ Սալտիկով-Շչեդրինի (1826-1889) *Մի Քաղաքի Պատմութիւնը*, որով աւարտում է գլուպովեան պատմութիւնների շարքը: «Այսահարը»ի հերոսի սեղանին կարելի է տեսնել անգամ Հիւզոյի *Մարդը, Որը Միծաղում է*՝ 1869ին լոյս տեսած վէպը: Անտեսելու չէ նաեւ Հիւպոլիտ Թէնի (1828-1893) *Գեղարուեստի Փիլիսոփայութիւնը*՝ գրուած 1865-1869ին: Այս ամէնը վկայում է «Այսահարը»ի հեղինակի գրական յիշողութեան եւ թարմատի վէպերի ճանաչողական նորագոյն խաղարկումների շնորհը, ինչը յատկանիչ է նաեւ Օշականի համար, որին թանկ են յիշատակուած հեղինակներից շատերը:

⁷⁴ Ճշմարտութիւնն այն է, որ ոռու գրականութիւնը 1917ից «անդին ալ», դեռ պուշկինեան շրջանից, ընկերային տազնապներ ունէր, որոնք խորացել էին ԺԹ. դարի երկրորդ կէսին, հասել դարավերջ, հատել նոր դարը:

⁷⁵ Յակոբ Օշական, *Նամականի, Ա. Հատոր*, Պէյրուսթ, Տպ. Ալթափրէս, 1983, էջ 88. ընդգծումները հեղինակինն են:

⁷⁶ Օչական, *Արեւելահայ Բանասիրութիւնը*, էջ 162:

⁷⁷ Օչական, *Մաթիկ Մելիքեանեան*, էջ 99 - ընդգծումը հեղինակինն է:

⁷⁸ Պոլսից Պէջրութ անցած Մանուկ Արսլանեանը (1892-1944) հիմնում, աւելի ճիշդ՝ վերակազմում է Ազգարարը իբրեւ շաբաթաթերթ, ապա օրաթերթ (1942-1955), ուր 1950ականների սկզբին, մէկ տարուայ ընթացքին (1951ի Դեկտեմբերից 1952ի Նոյեմբեր), լոյս են տեսնում Օչականի *Զուգակշիռ Արեւմտահայ Եւ Արեւելահայ Գրականութեանց՝ աշակերտութեան համար 30ականներին կարգացում դասախօսութիւնների շարքի թեմատիկ բաժինները՝ «Հանգիտութիւններ», «Անհանգիտութիւններ», «Մասնաւոր Սեռեր», «Վէպը», «Թատրոնը», «Քննադատութիւնը», «Պատմութիւնը», «Համադրութիւն», յաջորդական ներկայացումով: Այն 1999ին Պօղոս Մնայեանի անմիջական ջանքերով Պէջրութում լոյս է տեսնում առանձին գրքով: *Արեւելահայ եւ արեւմտահայ բնագրերի գեղարուեստական եւ գաղափարական ընկալումների իւրայատկութիւններից Օչականը հասնում է «արուեստի զգայարանքի» հակադրութեան արմատին, որը միայն արեւմտահայերի համար առաւելութիւն չէ իր կարծիքով. «Թէեւ հոս այ խորերէն կը միջամտէ երկու գրականութեանց հակամարտութիւնը ստեղծող հիմնական մոթիւը, ըսել կ'ուզեմ՝ օգուտի եւ անշահախնդիր ստեղծումի մեծ քոնքրասքը, որը կ'երեւայ մեր գոյգ գրականութեանց սեռերում այ մէջ: ...Ստոյգն այն է, որ մեր տեսակէտները տրամագծօրէն հակառակ էին անոնց [արեւելահայերու] տեսակէտներուն» (Օչական, *Զուգակշիռ*, էջ 166 - ընդգծումը հեղինակինն է):**

⁷⁹ Նախ, սոցիալական ու քաղաքական անկախութեան գաղափարը, իր վկայութեամբ՝ ածանցողած արեւելահայ գրողներ Բաֆֆոնց եւ Գամառ Քաթիպայից (1830-1892), *Ինչպէս* «...երազը, ցարդ ապրած է՝ զիրքերու մէջ ջերմացուած ծաղիկին նման: [Ուստի] յեղափոխական սուրբ, անյետաձգելի գործ է զայն փոխադրել ու տնկել զանգուածներու ջերմաջերմ սիրտին մէջ» (Օչական, *Մաթիկ Մելիքեանեան*, էջ 102):

⁸⁰ Օչական, *Նամակահի, Ա.*, էջ 112:

⁸¹ Նոյն:

⁸² Սեւակը լրջմիտ փաստարկներով առաջարկում էր, եւ ոչ միայն մի քննադատի, տուեալ դէպքում՝ Սերգէյ Սարինեանին, այլեւ առհասարակ գրականութեան գիտութեան բաւիշներում, առաջնորդուել Օչականի «դիւալին գորութեան զաղամիքի» բացայայտմամբ, որքան էլ վերջինս լինի «ախալաշատ ու երերուն» (Պարոյր Սեւակ, *Երկերի ժողովածու 6 Հատորով, Հտր. 5 (Գրականագիտութիւն, Քննադատութիւն)*, Երեւան, «Հայաստան», 1974, էջ 313):

⁸³ Օչական, *Մաթիկ Մելիքեանեան*, էջ 112:

⁸⁴ «Մաթիկ Մելիքեանեանց բարիքը ըրաւ մա՛նաւանդ ինձի մօտեցնելու, սիրելի ընծայելու արեւելահայ արժանառատ բարեխառնութիւնը,- գրում է նա՝ պաշտպանելով գեղարուեստական պայմանաձեւի կանոնը,- հակառակ անոր, որ հոն գործող տիպարները կնիքին տակն են ծանր կաղապար դարձող իրապաշտութեան մը» (նոյն):

⁸⁵ Նոյն, էջ 10:

⁸⁶ Օչական, *Զուգակշիռ*, էջ 204:

«Իրապաշտութիւն» տարագի տակ նա շարժումից առաւել որսում է «աւելի ընկերային հետաքրքրութեանց դաշտ» (նոյն, 174), որը պատրաստ է ժխտելու: Իրապաշտութիւնն իր համար հոգեբանական հարազատութիւն է, բարձ է, աշխարհաճանաչողութիւն, մինչդեռ ինքը դժգոհ է իրապաշտութեան տակ միայն «ընկերային», «ընկերական» շարժումների ճանաչումից, որը տեսնում է Զարթօնքի սերնդից յետոյ՝ «որպէս ամենէն յատկանշական կերպարանքը» (նոյն, 209):

⁸⁷ Շիրվանզադէի եւ Շանթի ստեղծագործական հակադրութիւնը Օչականը «Ռեալիզմն ու Չազատագրութիւնը Իր Յամառութեանը Մէջ» ենթախորագրով փոքր, ամփոփ նիւ-

թի սահմաններում տեսնում է վիպային ու իրապաշտ բախումի լոյսով: «Կ'ըսեն, թե Շանթի ամենէն համբաւատը խաղերուն ներկայացման ատեն Շիրվանցաղէ ոտք չէ դրած ներկայ ըլլալու այդ *անիրական*, թերեւս պէտք պիտի ըլլար ճշդել՝ անիրապաշտ բեմադրութեանց: Գրագէտի, արուեստակցի պարզ նախանձն է մը ատելի է շարժառիթը այս արհամարհանքին, ատիկա կու գայ ռեալիզմէն» (նոյն, էջ 159 - ընդգծումը *հեղինակինն է*): Ամէն ինչից վեր այստեղ երեւում է Օշականի *անթաքոյց դժգոհութիւնը ու հալիզմի տիրական թուացող ուժից*:

⁸⁸ «Իմ գրական աշխատանքը չի գար ուրիշ ակէ,- խոստովանում է նա՝ *չեչտադրելով կեանքի ու գեղարուեստականի յարաբերակցութեան մէջ իր յստակ կողմնորոշումը*:- Բոլոր իմ վիպակները, վէպերը վաւերատիպ անձնատրութեանց ու ատելի քան իրաւ դէպքերու արձագանգներ են» (նոյն, էջ 107): *Իսկ քիչ անց՝ գրական ոճի ընկալման մի նոր անկեղծ, անմիջական պոռթկում*: «Ուրիշներ կը գրեն թերեւս բազմաթիւ ազդակներէ թելադրուած: Ես գրեցի միայն ու միայն մարդեր, այսինքն՝ մարդկային պատահարը սենեկելու, փրկելու թերեւս վիճելի, բայց իրաւ, հաստատ առաջադրութեամբ» (նոյն, էջ 108): *Հետեւութիւնը մէկն է. հոգեբանական քննութիւնը չի գոհաբերում սիպարանութեան իրապաշտական պահանջին, մարդու անհատական գծերի տեսողութիւնը աւելին արժէ հեղինակի համար, քան ընդհանրատիպերի փնտռուածքը, երբ հասարակօրէն սահում ես անձի, ես-երի, ներաշխարհի վրայով: Օշականը հիւսում է բարձր անհատների մանրամասնելից*:

⁸⁹ Նոյն, էջ 53:
⁹⁰ Նոյն: *Ի դէպ, շատ աւելի ուշ շրջանում նման հոգեթաթաւ ապրումներ թուրք եւ քուրդ ընթերցողներին պարզեցնելու գիւղաղիրներ Յակոբ Մնձուրու (1886-1978), Համաստեղի (1895-1966) եւ Մկրտիչ Մարկոսեանի (1938) պատմուածքների թուրքերէն բազմակի թարգմանական տպագրութիւնները Ստամբուլի «Արաս» Հրատարակչատան շնորհիւ, երբ Արեւելեան Անատոլիայից Պոլիս գաղթածները բնաշխարհի կարօտը սփոփում էին հայ հեղինակների «միջնորդութեամբ»:*

⁹¹ Նոյն:
⁹² Օշական, *Զուգակշիռ...*, էջ 33:
⁹³ «Ատ էր պատճառը,- գրում է *վիպագիրը*,- որ Նալպանտեանցը ռուս գաղափարագրութեան զինակիր մը ըլլալը գոհողութիւն մը չնկատեց, իր ժողովուրդէն խլուած իր ուժերուն գործածման մէջ իր վատնած եռանդը վերածելով ժողովրդային հանգանակի մը» (Օշական, *Մայիիկ Մելիքեանեան*, էջ 114):

⁹⁴ «Կը բաւէ բաղդատել 19րդ դարու երկրորդ կէտը արեւելահայ ու արեւմտահայ կեանքին, համոզուելու համար, թէ որքան հզօր միջամտած է պաւ հոգին մեր ամէն արտայայտութեանց մէջ» (նոյն)՝ *եզրակացում է արեւմտահայ բարձրագիրը: Սակայն արդեօ՞ք իւրացումը գոհացուցիչ պիտի համարել, խիստ կասկածում է մեր հեղինակը. դեռ փա՛ռք է թումանեանը (նրա «...գործին մէջ Պուշկին (1799-1837) եւ Լերմոնտով (ռուս բանաստեղծներ) զգալի կնիք ունին»), իսկ ահա արեւելահայ վիպագիրները, իր տպաւորութեամբ, ոչինչ չեն վերցրել ուսուսական մեծ արձակից: Եւ հնչում է բողոքի ձայնը՝ «...n°ր են Տոստոնսկին եւ Թոլսթոյն անոնց վէպին մէջ» (Օշական, *Զուգակշիռ*, էջ 41): «Սլաւ» հոգու «միջամտութիւնն» այստեղ երկփեղկում է, հոգին մտում է հայութեան անհաս բարձունքում:*

⁹⁵ Օշական, *Մայիիկ Մելիքեանեան*, էջ 114:
⁹⁶ Նոյն, ընդգծումը *հեղինակինն է*:
⁹⁷ Նոյն, էջ 113: *Բծախնդիր քննադատը Օշականի ձեւակերպման ակնառու վրէպ, պատմական անախրոնիզմի օրինակ կարող է «գրանցել», քանի որ անփութութիւն է ուսուսական կազմակերպուած հզօր կայսրութիւնը դիտել դեռեւս իբրեւ սլաւ ցեղերի խառնուրդ:*

⁹⁸ «Իրողութիւնը այն է, որ արեւելահայ երիտասարդութիւնը - կազմակերպիչը հայ հոգիի նոր յղացքին - աշակերտ է ռուս աւանդութեան» (նոյն, էջ 114): Մինչդեռ այս զարմանալի համակարգուած ներգործութեան դիմաց արեւմտահայերը, ըստ Օշականի, կարող էին հրամցնել միայն «անջատ հերոսներ ու ողբալի կազմակերպութիւններ... ընդ[իստ] սպասին» (նոյն): Ակնարկը աւելի քան թափանցիկ է. արեւմտահայերի ազգային պայքարը տարերային է, անկազմակերպ, անջատական, ինչը ողբերգութեան նախադուռ է, անգամ եթէ քաղաքական ու ընկերային կազմակերպութիւններ փորձում են տէր լինել շարժման ընդհանուր ընթացքին: Նոյն ներգործութեան բարբերութիւնը վիպասանը տեղափոխում է գրականութեան սահանքներ, ուր շահողը արեւելահայ հատուածն է՝ «ռուս աւանդութեան» շնորհիւ:

⁹⁹ Զուգադիր հայ գրականութիւնների ռուսական եւ ֆրանսիական ազդեցութիւնների հիմնական տխուր յայտարարը ինքնութեան աստիճանի կտրուկ անկումն է. «Ոչ լեզուով, ոչ արուեստի ըմբռնողութեամբ, ոչ գրական դասանալքներով՝ արեւելահայերը բան մը չեն առած հսկայ գրականութենէն, որ ռուսերունն է: Բաֆֆի, Շիրվանզադէ, Պռօշտանց ոչինչով պարտական են ռուս վէպին: Ընդհակառակն, «Մամուլ»ի թերթնագիրը ազդեցութեան տակն է թարգմանուած Տիւմային եւ Հիւկոյին: Մինչդեռ արեւմտահայերը իրենց հարազատութիւնը վտանգելու չափ ենթարկուած են ֆրանսական ազդեցութեան:... Ամէն փոքր գրականութիւն, երբ շփումի կը մտնէ իրմէ մեծին հետ, հարկադրուած է ինքնութենէն բան մը վրայ տալ» (Օշական, *Զուգակիչու*, էջ 33-34):

¹⁰⁰ Թափառական կեանքով ապրած պոլսեցի տարեգիր Երեմիա Չելեպին (Բէօմիւրճեան) աշխատել է տարբեր երկրների թուրքական դեսպանատներում, շատ ճամբորդել, հրատարակել մի շարք աշխատասիրութիւններ, ինչի համար ստացել է Չելեպի պատուանունը: Նրա ճանաչում գտած գրքերի թւում են բազմահատոր *Ժամանակագրութիւնը*, ուր տեղագրական-աշխարհագրական ընդհանուր խորքի վրայ բարբերի, աւանդոյթների որոշակի ընդգրկումներ կան: Սակայն Օշականին, կարծում ենք, հասու է եղել *Ստամպուլայ Պատմութիւնը* եռահատոր տաղաչափուած հսկայածաւալ գրուածքը, որի երկրորդ հատորը, ի դէպ, վերահրատարակուել է հենց 1932ին՝ Օշականի կիպրոսեան շրջանի տարիներին, երբ շարադրում էր *Մաթիկ Մեղիքիանեանը*, ուրեմն՝ պէտք է ենթադրել, որ գրքին ծանօթութիւնը բոլորովին էլ մակերեսային էր: Հնարուոր է նաեւ, որ Օշականի ձեռքի տակ եղած լինէին *Ստամպուլայ Պատմութիւնը*ի 1913ին ու 1938ին լոյս տեսած առաջին եւ երրորդ հատորները, այնքան նրանց տրուած բնութագիրը բովանդակային խորը արժէք է գրողի մօտ: *Մաթիկ Մեղիքիանեան*ում ակնարկուած է Չելեպի *Օրագրութիւնը*, որը Երուսաղէմում լոյս տեսաւ արդէն 1939ին, ինչը յանդեցնում է մեզ այն մտքին, թէ շատ աւելի ուշ է գրուագը մտել վիպական բնագիր:

Գրիգոր Դարանաղցին Բաբերդում ուսումնառութիւն եւ տարբեր վայրերում հոգեւոր ծառայութիւն անցնելուց յետոյ հաստատուել է Ռոդոսթօ գիւղաքաղաքում, ուր 1609ից մինչեւ իր մահը հայոց թեմի հիմնադիր առաջնորդն էր: Այստեղ էլ կեանքի վերջին տասնամեակում գրել է իր *Ժամանակագրութիւնը*, որի 1913ի երուսաղէմեան հրատարակութիւնը անպայման անցած պիտի լինի Օշականի ձեռքը՝ առաջ բերելով անբաւարարութեան զգացում: Հոգեւոր դասի բարձրագրութիւնը վիպասանը դիտել է իբրեւ տաղտկալի արձագանգի աւանդոյթ: Դեռ Արմաշից եւ Օրմանեանից ծնունդ առած անհաշտութիւնը եկեղեցական մատենագրական գերիշխան հակուածութեան հետ խորանում էր ԺԹ. դարի ժամանակագիրների քննութեան եղանակի մէջ, ուր տիրապետում էին կրօնական նեղմիտ հակասութիւնները, դաւանաբանական մեծ ու փոքր հարցերը, որոնք ի սպառ դուրս էին մղում ժողովրդական կեանքը: Այնուհանդերձ, պէտք է նկատել, Դարանաղցին իր գլխաւոր գրքում զգալի ակնարկներ ունէր արեւմտահայութեան կացութեան շուրջ:

---

¹⁰¹ Նոյն, 37:

¹⁰² Օշական, *Զուգակցում*, էջ 132:

¹⁰³ Նոյն:

¹⁰⁴ Նոյն:

¹⁰⁵ Օշական, *Մաթիկ Մելիքխանյան*, էջ 64-65:

EXPERIENCING THE EXAMINATION OF THE CULTURAL SYSTEMS OF
WESTERN AND EASTERN ARMENIAN LITERATURE IN
HAGOP OSHAGAN'S NOVEL, *MATIG MELIKKHANIAN*
(Summary)

SOUREN DANIELIAN
spyurksd@spyurk-center.am

An essential part of the rich critical and literary heritage of the renowned author, literary historian, biographer, and thinker Hagop Oshagan (1883-1948) consists of the parallels he drew between Western and Eastern Armenian literature.

In his critical literary examinations Oshagan tried to avoid preconceptions and set a strict paradigm and criteria for his critical approach and evaluation. This approach is very clearly observed in his studies, namely *Zukageshir Arevelahay Yev Arevmedahay Kraganutyun* (Parallel evaluation of Eastern and Western Armenian literature), and *Arevelahay Panasirutyune Yev Echmiadzin. Karekin Gatoghigos Hovsepian* (Eastern Armenian philology and Echmiadzin: Catholicos Karekin Hovsepian). Contrary to these studies, Oshagan, gave free rein to his feelings and predispositions in his literary works and specifically in his novel, *Matig Melikhanian*.

Oshagan wrote this novel during his Cypriot years (1924-1936), starting in the early 1930s. It is strange that the novel was first published in the mid-1970s, in the Beirut-based literary magazine *Pakin* decades after his death, and in a separate book in 2010. The novel has similarities to as well as differences from the other biographical novels Oshagan wrote.

In *Matig Melikhanian* Oshagan preferred to disclose the psychological aspects of critical situations where the main character is being mocked. In the trying politics and history of the time, Oshagan considered the main character to be a version of Don Quixote. He depicts the travels and excursions of a young Caucasian hero who eventually arrives in Putania, with the aim of observing and learning the national and political perceptions among the Armenians. This little Armenian town of Putania is far beyond the borders of historic Armenia, “drowned in the Turkish sea”. During his two week stay in the town Matig, the main character of the novel, learns a lot including the broad cultural context. His wish is to get in touch with the revolutionary aspirations of the townspeople. But instead, reluctantly, he encounters their extreme social poverty and an atmosphere of fear vis-a-vis the Turkish authorities. Thus, Oshagan condemned the political utopia and its vanity which were well expressed in the Armenian revolutionary movement of the time. Oshagan noted that the Armenian revolutionary movement was unaware of and ignorant about the needs of the Armenians. He considered this as one of the main shortcomings of the Armenian revolution.

Oshagan created Matig as a means of expressing his observations about the Armenian revolutionary movement. Matig is driven away by the revolutionary movement and is its victim too, as he is unable to penetrate beyond the surface and reach the inner meaning of the real issues. Oshagan raises questions about the role played by Eastern and Western Armenian literature in highlighting similar concerns regarding the Armenian revolutionary movement. From this perspective, Oshagan tries to state the meaning and value of national Armenian literature and the constraints which prevent the young generation from learning these facts.

Based on the issues raised in *Matig Melikhanian* as well as on Oshagan's observations, Danielian examines the lives and the educational and cultural aspects of books authored by Eastern Armenian cultural figures like Khatchadur Apovian, Muratsan, Gomidas. A number of deep and extremely interesting parallels between the literary perceptions of Oshagan and others, like Hovhannes Tumanian, Levon Shant, Shahan Shahnur regarding the Armenian revolutionary movement are brought to light. Danielian draws an equally interesting parallel and opens up some common inner aspects of Oshagan and Fyodor Dostoyevki, noting that both perceived revolution negatively as a crisis of humanity.